

Voorbestemd tot achterstand?

Voorbestemd tot achterstand?

Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later

Maurice Guiaux
m.m.v.
Annette Roest
Jurjen Iedema

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, augustus 2011

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2011

scp-publicatie 2011-23

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagontwerp: Bureau Stijlorg, Utrecht

Foto omslag: Marie Cecile Thijs / Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 377 0577 5

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website.

Inhoud

Voorwoord	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	19
1.1 Doel van dit onderzoek	19
1.2 Beleidscontext	20
Noot	20
2 Opgroeien in armoede en sociale uitsluiting: literatuurverkenning	21
2.1 Wat verstaan we onder armoede?	21
2.2 Wat is sociale uitsluiting?	21
2.3 Overdracht van armoede	23
2.4 Samenhang armoede en sociale uitsluiting	24
2.5 Van opgroeien in armoede naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene	25
2.6 Samenvatting	29
3 Methode en data	30
3.1 Onderzoeksopzet	30
3.2 Operationalisering van variabelen	31
3.3 Analyses	35
Noten	36
4 Overdracht van armoede en sociale uitsluiting	37
4.1 Overdracht van armoede	37
4.2 Samenhang armoede en sociale uitsluiting	40
4.3 Samenvatting	42
Noot	43
5 Routes naar sociale uitsluiting en armoede als volwassene	44
5.1 Sociale uitsluiting in de jeugd, en armoede en sociale uitsluiting nu	44
5.2 Opleiding en opvoeding	45
5.3 Economisch kapitaal en arbeidsparticipatie	48
5.4 Samenstelling huishouden, gezondheid en psychologische hulpbronnen	50
5.5 Selectie van variabelen	52
5.6 Verklarende mechanismen	53
5.7 Welke route verklaart het meest?	59
5.8 Samenvatting	66

6	Conclusies en implicaties voor beleid	68
6.1	Antwoord op de onderzoeksvragen	68
6.2	Mogelijke beleidsimplicaties	75
	Summary	79
	Literatuur	88
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	92

Voorwoord

In Nederland leeft bijna één op de tien kinderen in armoede. Wat zijn de langetermijngevolgen van opgroeien in armoede? In hoeverre zijn arme kinderen later als volwassene arm en sociaal uitgesloten? En hoe komen die langetermijngevolgen tot stand? Dat zijn de hoofdvragen in dit rapport, het derde rapport dat verschijnt in het kader van het onderzoeksprogramma 'Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen'. In 2008 startte het SCP dit programma op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het toenmalige (programma)ministerie van Jeugd en Gezin. We zijn op zoek gegaan naar het antwoord op twee vragen: hoe groot is het aantal (arme) kinderen dat om financiële redenen niet maatschappelijk meedoet, en in hoeverre verhogen armoede en andere factoren de kans op sociale uitsluiting (bij kinderen)? Dit rapport behandelt de tweede verdiepende vraag. Het laat zien of een kind dat opgroeit in armoede ook als volwassene een hoger risico loopt op armoede en sociale uitsluiting.

De opzet van deze studie is bijzonder. Om meer inzicht te krijgen in de processen die leiden tot armoede en sociale uitsluiting als volwassene hebben we objectieve gegevens van vijftientig jaar geleden kunnen koppelen aan het oordeel van de betrokkenen zelf over de situatie thuis in hun jeugd. De administratieve gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) maakten het mogelijk objectief vast te stellen of onze respondenten in het verleden als kind arm waren en dat nu als volwassene ook zijn. In de vragenlijst is met de respondenten teruggekeken naar de afgelopen vijftientig jaar van hun leven. Niet alleen de verschillende vormen van sociale uitsluiting kwamen aan bod, maar ook allerlei andere onderwerpen, zoals de (huidige) arbeidsparticipatie, de onderwijsloopbaan en de opvoeding, en bijvoorbeeld ook de arbeidsparticipatie van hun ouders. Deze unieke opzet maakte het mogelijk meer inzicht te krijgen in de complexe samenhang tussen opgroeien in armoede en het risico op armoede en sociale uitsluiting later.

Goed nieuws is dat de meeste kinderen die opgroeien in armoede later niet arm of sociaal uitgesloten zijn. Toch is er wel degelijk sprake van een serieus probleem. Voor kinderen die opgroeien in armoede is het risico dat zij later arm of sociaal uitgesloten zijn namelijk veel groter dan voor welvarender leeftijdsgenoten. Bovendien ervaren arme kinderen gedurende hun jeugd meer gezondheidsproblemen, doen zij minder mee aan allerlei sociale activiteiten, hebben zij vaak een lager opleidingsniveau en als volwassene minder vaak (vast) werk. Om het risico op armoede en sociale uitsluiting laag te houden blijft het van belang dat (arme) kinderen voldoende gelegenheid hebben een goede opleiding te volgen. Die is cruciaal voor de kansen aan het werk te komen en te blijven.

Graag danken wij het CBS voor de steekproeftrekking, in het bijzonder Jos Beckers voor zijn hulp bij het koppelen van de IPO-gegevens aan de vragenlijst, en Marion van den Brakel en Linda Moonen voor het uitvoeren van de analyses op het volledige IPO-bestand. Dank gaat tevens uit naar Intomart GfK voor het verrichten van de dataverzameling.

Prof. dr. Paul Schnabel

Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Deze studie heeft tot doel na te gaan in welke mate kinderen die in 1985 opgroeiden in armoede tegenwoordig – als volwassene – arm en sociaal uitgesloten zijn, en welke mechanismen daarbij een rol hebben gespeeld. De onderzoeksvragen zijn:

1. Welk deel van de mensen die als kind in een arm huishouden leefden, is als volwassene zelf arm?
2. In hoeverre zijn arme kinderen ook sociaal uitgesloten? Blijft het verband bestaan in hun latere jeugd en wanneer zij volwassen zijn?
3. Welke mechanismen verklaren de relatie tussen opgroeien in armoede enerzijds en armoede en sociale uitsluiting als volwassene anderzijds?

Nadat we eerst de centrale begrippen en de gevolgde methode hebben toegelicht, bespreken we de antwoorden die de studie heeft opgeleverd. Ook gaan we kort in op de mogelijke beleidsimplicaties, die in hoofdstuk 6 uitvoeriger behandeld zijn.

Armoede en sociale uitsluiting

Armoede en sociale uitsluiting zijn twee verschillende, elkaar aanvullende begrippen. Van armoede is sprake wanneer iemand over een langere periode niet de middelen heeft om te kunnen beschikken over hetgeen in de samenleving minimaal noodzakelijk is. Hier is dit afgemeten aan het inkomenscriterium dat het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) de laatste jaren meestal centraal stelt bij het meten van armoede: het 'niet veel maar toereikend'-budget (Soede en Vrooman, 2010). Dat budget wordt vastgesteld aan de hand van de normbedragen die het Nibud hanteert voor de noodzakelijke en moeilijk te vermijden uitgaven (voedsel, kleding, huisvesting en dergelijke), en laat daarnaast enige ruimte voor uitgaven ten behoeve van ontspanning en het onderhouden van sociale contacten. Als het jaarinkomen minder bedraagt dan het normbudget, hebben de betrokkenen niet de mogelijkheid alle noodzakelijke of zeer wenselijke zaken te bekostigen en gelden ze als arm. Bij het meten van armoede wordt rekening gehouden met verschillen in de omvang en samenstelling van huishoudens. Elk jaar worden de normbedragen geïndexeerd met een bedrag dat gewoonlijk het midden houdt tussen de prijsinflatie en de welvaarts groei (Soede, 2011).

Sociale uitsluiting verwijst naar daadwerkelijke tekorten op vier dimensies: onvoldoende sociale participatie, gebrekkige normatieve integratie, materiële deprivatie en een beperkte toegang tot basale rechten. Het SCP heeft hier een meetinstrument voor ontwikkeld, dat sinds 2004 bij diverse groepen is afgenomen (Jehoel-Gijsbers 2004; Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2008; Hoff en Vrooman 2011). Voor deze studie is dit op een specifieke manier ingevuld, omdat over een lange periode wordt teruggekeken (zie bijlage B). Sociale participatie verwijst hier bij volwassen personen onder andere naar bezoek aan familie of vrienden, en het samen vieren van verjaardagen. In de kindertijd is onder meer gekeken naar het geven van verjaardagspartijtjes en het spelen bij vriendjes

en vriendinnetjes. Normatieve integratie heeft bij de volwassenen betrekking op arbeidsethos en eerlijkheid, terwijl bij jongeren is gekeken naar spijbelen, geschorst zijn op school, en delinquent gedrag (stelen, vandalisme en geweld). Materiële deprivatie is op volwassen leeftijd bijvoorbeeld afgemeten aan betalingsachterstanden op de huur of hypotheek, terwijl het in de kindertijd gaat om zaken als niet op schoolreis kunnen gaan vanwege geldgebrek. De 'toegang tot basale rechten' betreft bij volwassenen zaken als huisvesting, gezondheidszorg, sociale zekerheid, onderwijs en de afwezigheid van overlast, onveiligheid en dergelijke in de buurt. In de kindertijd gaat het vooral om een veilige opvoeding, de buurt waarin men opgroeide, en het gevolgde onderwijs.

Aanpak onderzoek

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is in deze studie gebruikgemaakt van een combinatie van administratieve gegevens en enquête-onderzoek. Armoede is in deze publicatie vastgesteld met de gegevens uit het grootschalige *Inkomenspanelonderzoek* van het CBS. Het IPO loopt al ruim een kwart eeuw en is gebaseerd op administratieve gegevens, onder andere afkomstig van de Belastingdienst. Het biedt gedetailleerde informatie over de inkomenspositie en huishoudenssituatie. Door het administratieve karakter is er geen sprake van weigering tot deelname, geheugeneffecten, sociale wenselijkheid, en andere problemen die bij bevolkingsenquêtes een rol kunnen spelen. Het IPO is in dit onderzoek op twee manieren gebruikt:

- om de mate van armoede vast te stellen onder mensen die in 1985 0-17 jaar oud waren. We deden dit voor de jaren 1985, 1989, 2006, 2007 en 2008 op basis van de integrale IPO-gegevens van het CBS. Er is ook gekeken of het risico op overdracht van armoede tussen de kindertijd en 25 jaar later groter is wanneer mensen in hun kindertijd langer arm waren. Langdurige armoede in de jeugd is bepaald op basis van het inkomen van ouders in 1985 en 1989 (voor de tussentijd is in het IPO geen informatie beschikbaar);
- als steekproefkader voor een enquête, die in de periode augustus-december 2009 is afgenomen onder 996 volwassen personen. De steekproef bestaat uit mensen die in 2008 32-36 jaar oud waren, toen waren opgenomen in het IPO, en van wie de ouders in 1985 en 1989 ook in het IPO voorkwamen. De benaderde personen verkeerden op alle meetpunten van dit onderzoek dus ongeveer in dezelfde levensfase: toen de enquête in 2008 werd afgenomen waren zij volwassen, in 1985 zaten ze op de lagere school (8-12 jaar) en in 1989 doorgaans op het voortgezet onderwijs. De inkomensgegevens uit het IPO zijn door het CBS achteraf aan het enquêtebestand gekoppeld. Op deze manier is dus ook bekend of de deelnemers aan de enquête arm waren. Bijna een derde van de geïnterviewde personen was als kind in 1985 arm.

De enquêtes waren er in de eerste plaats op gericht om de mate van sociale uitsluiting in de verschillende levensfasen vast te stellen. Waren de respondenten die als kind arm waren toen ook meer sociaal uitgesloten, en bleef dat zo op latere leeftijd? In het mondeling afgenomen interview is gevraagd naar de toestand tijdens drie fases van hun leven: toen ze tussen de 8 en 12 jaar oud waren, toen ze tussen de 13 en 18 jaar oud waren

en de periode daarna. De eerste periode valt samen met de armoede van toen, zoals vastgesteld via het IPO.

De enquête is bovendien benut om inzicht te krijgen in de redenen en processen die schuilgaan achter het mogelijke verband tussen armoede en sociale uitsluiting in de verschillende levensfasen. Voor dit doel zijn vragen gesteld over de wijze van opvoeding, de genoten opleiding, de gezondheidstoestand en werk en dergelijke. Dit zijn zaken die kunnen worden beschouwd als hulpbronnen, die het in theorie mogelijk maken om aan armoede of sociale uitsluiting te ontsnappen. Tijdens het interview beantwoordden respondenten vragen over henzelf (en soms de partner), maar ook over hun ouders. Omdat het interview een lange periode beslaat, kan het zijn dat respondenten zich niet alles even goed herinneren. Hierdoor zal soms sprake zijn van enige vertekening. Om dit tegen te gaan is in het interview zoveel mogelijk gevraagd naar concrete zaken en concreet gedrag.

Voorbestemd tot armoede?

Een arme jeugd vergroot de kans op armoede op latere leeftijd...

Wanneer men als kind in een arm gezin leefde, is de kans dat men op volwassen leeftijd arm is veel groter dan wanneer men in welvarender omstandigheden opgroeide. Van de mensen die in 1985 als kind (0-17 jaar) arm waren, was 7% in 2008 arm. Daarmee is hun tegenwoordige armoederisico bijna twee keer zo groot als bij degenen die in hun jeugd niet arm waren. Van die groep was in 2008 4% arm. Deze resultaten liggen in het verlengde van eerdere Nederlandse studies naar de overdracht van inkomstekorten (Cörvers 2000; Van den Brakel en Moonen 2009).

...en dat wordt groter als men jonger of langer arm is geweest

Nieuw is hier dat het risico dat kinderen als volwassene arm zijn in twee gevallen toeneemt, namelijk wanneer mensen op jongere leeftijd arm waren en wanneer zij als kind langer arm waren. Van de 0-7-jarige arme kinderen is 8% als volwassene arm. Dat is een procentpunt meer dan het gemiddelde van alle kinderen onder de 18. Bij langdurige armoede is nagegaan of mensen die als kind in 1985 én 1989 arm waren, als volwassenen in de periode 2006-2008 één of meer keren arm waren. Dat laatste is bij 15% van de langdurig arme kinderen het geval; bij degenen die alleen in 1985 arm waren, ging het om 9%.

Het aandeel 'tot armoede voorbestemde kinderen' is klein

Daarbij past echter wel een kanttekening: de meeste kinderen zijn later niet arm, of ze nu opgroeien in armoede of niet. Van de kinderen die in 1985 arm waren, bleek immers 93% in 2008 niet arm. Slechts een kleine groep arme kinderen is dus voorbestemd tot armoede op latere leeftijd. Dat is consistent met de bevindingen uit ander onderzoek van het SCP en het CBS. Daaruit kwam naar voren dat slechts een klein deel van de bevolking langdurig arm is, en dat de dynamiek (jaarlijkse in- en uitstroom uit armoede) groot is (Soede en Vrooman 2010: 50; Otten et al. 2008: 39).

Meer onderzoek gewenst naar meergeneratie-armoede

Volgens de Denktank Armoedebestrijding (2004) zouden enkele duizenden gezinnen al meerdere generaties in armoede leven. In dit onderzoek hebben wij niet kunnen vaststellen in hoeverre een dergelijke groep bestaat en welke processen bij hen een rol spelen. Als gezegd heeft slechts een klein aandeel van de Nederlanders (maximaal 2%, afhankelijk van het meetjaar) langdurig een inkomen onder de armoedegrens (Soede en Vrooman, 2010). Voor zover er gezinnen zijn die al meerdere generaties in armoede leven, bevinden zij zich in die beperkte groep. Zo'n kleine subcategorie zal per definitie in geringe aantallen aanwezig zijn in onze landelijk representatieve steekproef. Om de overdracht van armoede en de achterliggende mechanismen in deze specifieke groep te achterhalen is gericht onderzoek nodig.

Een verband tussen armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en later?

Arme kinderen: later minder sociale participatie, meer materiële deprivatie

Opgroeien in armoede gaat samen met een verhoogd risico op bepaalde vormen van sociale uitsluiting. De verschillen manifesteren zich vooral op het gebied van sociale participatie en materiële deprivatie. Arme kinderen die in 1985 tussen de 8 en 12 jaar oud waren, verbleven relatief vaak in een gezin waar zuinig moest worden geleefd, bepaalde goederen ontbraken, men niet op vakantie ging, een eigen slaapkamer, fiets of geschikte sportkleding ontbrak, enzovoorts. Zij namen ook minder deel aan sociale activiteiten – sport- of vrijetijdsvereniging, spelen bij klasgenootjes, een verjaardagsfeestje geven – dan de niet-arme groep. De verschillen in materiële tekorten en sociale participatie beklifden voor een deel van de groep ook op latere leeftijd: mensen die als 8-12-jarig kind arm waren, bleken ook als volwassene meer sociaal uitgesloten.

Geen effect op normatieve integratie en toegang tot basale sociale rechten

Opgroeien in armoede maakt echter geen verschil voor de andere twee dimensies van sociale uitsluiting in de jeugd: gebrekkige normatieve integratie en een beperkte toegang tot basale sociale rechten. Dat wil zeggen, wie als 8-12-jarige opgroeide in armoede hield zich later, als 13-18-jarige gemiddeld even vaak aan gangbare normen en waarden en had gemiddeld evenveel toegang tot sociale rechten (geen onveilige opvoedings-situatie of onveilige buurt) als degenen die op 8-12-jarige leeftijd niet-arm waren. Op volwassen leeftijd heeft de armoede uit de kindertijd geen invloed op de normatieve integratie, en slechts beperkt invloed op de toegang tot sociale rechten. Wie als kind langdurig arm was, heeft als volwassene gemiddeld een iets beperktere toegang tot sociale rechten. Het is mogelijk dat de afwezigheid van een verband in de jeugd (deels) te maken heeft met de retrospectieve vraagstelling. Sociale wenselijkheid en herinneringseffecten spelen bij deze aspecten van sociale uitsluiting wellicht een grotere rol dan bij de meer 'objectief' vast te stellen materiële deprivatie en sociale participatie. De dimensies 'normatieve integratie' en 'toegang sociale grondrechten' bleken echter ook in eerder onderzoek van het SCP, waarbij geen gebruikgemaakt werd van retrospectieve vragen, moeilijker in kaart te brengen. Bij de 'normatieve integratie' speelt bovendien een principieel punt dat al in de eerste SCP-studie naar sociale uitsluiting werd

geconstateerd (Jehoel-Gijsbers 2004: 28). Het is niet eenvoudig vast te stellen wanneer mensen in dit opzicht tekortschieten omdat het onduidelijk is om welke gedragsregels het precies gaat en hoeveel men van het standaardpatroon af moet wijken om te kunnen spreken van uitsluiting. De vraag is bovendien wie bepaalt dat er inderdaad ook sprake is van deze vorm van uitsluiting.

Routes en verklarende factoren

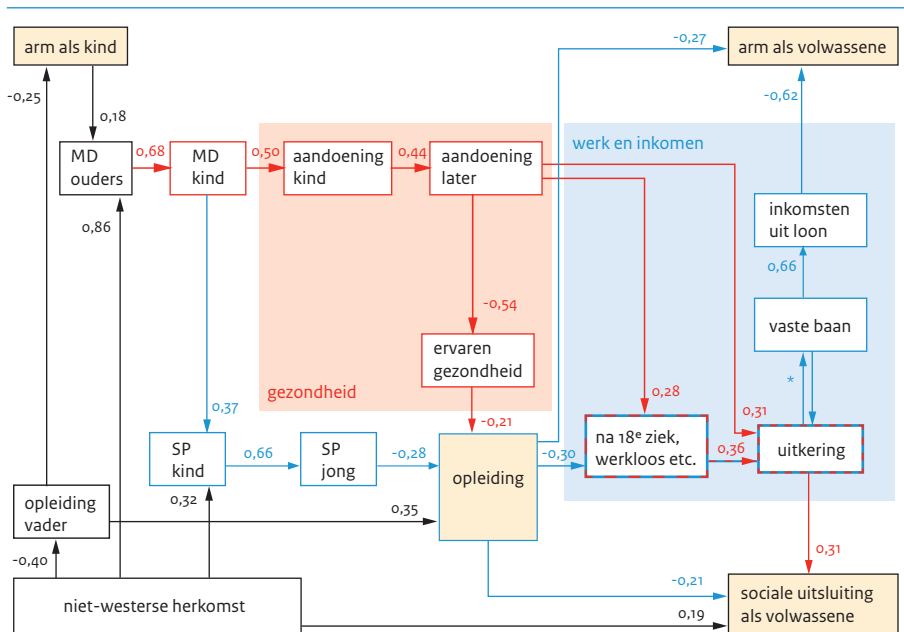
De vraag naar de verklaring van de gevonden verbanden tussen armoede en sociale uitsluiting is in twee stappen benaderd. Eerst is gekeken welke kenmerken zowel samenhangen met armoede in de kindertijd als met armoede en sociale uitsluiting op volwassen leeftijd. Die 'tussenliggende' factoren zijn vervolgens opgenomen in een tamelijk complex verklarend regressiemodel (zie figuur 5.5). Er kunnen twee hoofdroutes worden onderscheiden die voeren van kinderarmoede naar armoede en sociale uitsluiting op latere leeftijd.

Eerste hoofdroute: sociaaleconomische hulpbronnen als verklaring

Kinderen die opgroeien in armoede, verkeren niet alleen in hun jeugd in een gezin met weinig inkomen en verdienpotentieel, maar krijgen in hun latere leven ook minder de beschikking over de belangrijke sociaaleconomische hulpbronnen. De route verloopt als volgt: arme kinderen hebben meer materiële tekorten dan welvarender leeftijdsgenoten. Door deze tekorten nemen zij gedurende hun jeugd ook minder deel aan allerlei sociale activiteiten. Dit blijkt een van de factoren te zijn waardoor arme kinderen op een lager opleidingsniveau uitkomen. Dat heeft vervolgens zijn weerslag op hun arbeidsmarktkansen als volwassene: na hun 18de hebben ze meer onderbrekingen in hun arbeidsloopbaan, en als dertiger hebben zij ook minder vaak een vaste baan en daardoor gemiddeld een lager inkomen uit werk.

Figuur S.1

Hoofdroutes van armoede als kind naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene

MD: materiële deprivatie, SP: sociale participatie

* ongestandaardiseerd effect is gelijkgesteld; vanwege standaardisatie zijn de waarden niet gelijk: vaste baan = -0,56*uitkering, uitkering = -0,08*vaste baan.

Bron: SCP (ASOUK '09), CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

Tweede hoofdroute: gezondheidsproblemen

De tweede hoofdroute verloopt via de gezondheid. Arme kinderen zijn vaker ongezond. Kinderen met gezondheidsproblemen zijn als volwassene vaker ongezond en lager opgeleid. Die twee factoren beïnvloeden de arbeidsmarktkansen negatief en leiden tot meer uitkeringsafhankelijkheid, hetgeen gepaard gaat met meer armoede en sociale uitsluiting als volwassene.

Meer sociale uitsluiting bij kinderen van niet-westerse herkomst

Als we kijken naar de invloed van afzonderlijke factoren valt het belang van een niet-westerse herkomst op. Die is vooral van invloed op de mate van sociale uitsluiting op volwassen leeftijd (al is er ook een duidelijke relatie met de mate van armoede in die levensfase). Er is zowel een rechtstreeks verband als een indirect effect. Mensen van niet-westerse herkomst waren in hun jeugd vaker arm en ervoeren meer materiële tekorten. Door die materiële tekorten, maar ook los daarvan, namen de niet-westerse respondenten gedurende hun jeugd minder deel aan sociale activiteiten. Dit vertaalde zich in een

geringere aanwezigheid van hulpbronnen, die op volwassen leeftijd doorwerkt in een hogere mate van sociale uitsluiting.

Opleiding, werk en uitkeringsafhankelijkheid

De lagere opleiding van arme kinderen hangt niet alleen af van hun lagere sociale participatie, maar hangt ook samen met hun gezondheidsproblemen. De rol van de opleiding begint echter al bij de vader. Wanneer hij een lagere opleiding heeft, dan is de kans groter dat zijn opgroeiende kinderen in een arm gezin leven en dat zij een lagere opleiding afronden. Wie een lagere opleiding heeft, loopt vervolgens ook zelf weer een groter risico op armoede en sociale uitsluiting. Met een lage opleiding zijn iemands kansen op (participatie via) betaald werk beperkt. Werk zorgt voor inkomen en kan zo helpen armoede te voorkomen of te beëindigen. Werk biedt bovendien structuur en is een belangrijke voorwaarde om deel te nemen aan de maatschappij. Dit verklaart waarom mensen die werken minder sociaal uitgesloten zijn, terwijl het ontvangen van een uitkering de kans daarop juist vergroot.

Sociale participatie en gezondheid

Naast opleiding en werk, hebben ook gezondheid en sociale participatie in de jeugd een behoorlijke invloed op het risico op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. De effecten van gezondheid en sociale participatie in de jeugd zijn ongeveer even groot, maar hun invloed is kleiner dan die van opleiding en werk. De sociale participatie in de jeugd en de gezondheid beïnvloeden het risico op armoede en sociale uitsluiting als volwassene namelijk via de opleiding en de arbeidsparticipatie. Naast het opgebouwde menselijk en economisch kapitaal, spelen dus ook het sociaal kapitaal in de jeugd en de gezondheid een rol in de samenhang tussen armoede als kind en armoede als volwassene.

Gezinsomstandigheden van minder groot belang

Het zelfstandige effect van de gezinsomstandigheden die in het onderzoek in kaart zijn gebracht, is kleiner dan dat van opleiding, werk, gezondheid, etnische herkomst en sociale participatie. Arme gezinnen kennen een minder goed gezinsklimaat: er is sprake van meer agressie en minder rust en regelmaat. Daardoor is de band die kinderen met hun ouders hebben slechter, en zien zij hun ouders ook minder als een voorbeeld. Deze processen hadden echter weinig invloed op het risico op armoede en sociale uitsluiting dat arme kinderen als volwassene lopen. Wel heeft een positief gezinsklimaat een bescheiden effect op het welbevinden van kinderen. Mensen die zich als kind beter voelden, hadden later als volwassene ook een betere gemoedstoestand (kalmer, rustiger, tevredener met het werk). Die psychologische hulpbronnen beschermen tegen sociale uitsluiting op volwassen leeftijd.

Taal en eenoudergezin bieden geen verklaring

Dat in arme gezinnen van toen vaker geen Nederlands werd gesproken, blijkt niet samen te hangen met de mate van sociale uitsluiting en de kans op armoede nu. Omdat de respondenten sinds die tijd in Nederland verbleven en onderwijs in Nederland gevolgd

hebben, is deze factor op volwassen leeftijd niet meer van belang. Op zichzelf vergroot het slecht spreken van Nederlands wel de kans op armoede en sociale uitsluiting, maar bij kinderen die al sinds 1985 in Nederland leven is dat effect verdwenen. Van eenoudergezinnen is bekend dat ze een hoger risico hebben op armoede en sociale uitsluiting. Dat is hier ook teruggevonden; maar dat iemand is opgegroeid in armoede, vergroot niet de kans om zelf alleenstaande ouder te worden. Mensen die in de jaren tachtig in armoede opgroeiden, eindigen op volwassen leeftijd ongeveer even vaak als een eenoudergezin als degenen die in welvarender omstandigheden verkeerden. Het is wel mogelijk dat deze factor bij latere generaties inmiddels belangrijker is geworden, omdat er tegenwoordig veel meer kinderen opgroeien in een eenoudergezin dan in 1985.

Beleidsimplicaties

Hoewel armoede in de jeugd zich maar in beperkte mate vertaalt naar armoede en sociale uitsluiting op latere leeftijd, is het toch wenselijk er in het beleid aandacht aan te besteden. Bij de kleine groep arme kinderen die er op latere leeftijd ook door wordt getroffen, is immers sprake van structurele armoede. Bovendien heeft opgroeien in armoede meer gevolgen dan alleen een verhoogde kans op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. De opbouw van sociaaleconomische hulpbronnen (opleiding en werk) blijft achter en de kans op een slechtere gezondheidstoestand wordt vergroot. Er zijn ook andere redenen om armoede in de jeugd aan te pakken: Nederland heeft zich via wetten, regelingen en internationale verdragen (o.a. het VN-verdrag van de rechten van het kind) gecommitteerd aan bepaalde rechtsbeginselen. Dat betreft onder meer het uitgangspunt dat kinderen niet de dupe mogen worden van de omstandigheden waarin hun ouders verkeren. In principe zou iedereen gelijke ontwikkelingskansen moeten hebben. In EU-verband zal het tegengaan van armoede en sociale uitsluiting bij kinderen naar verwachting ook prioriteit krijgen bij de Europa 2020-agenda.

Tegelijkertijd mag men niet verwachten dat louter door het bij kinderen te bestrijden armoede en sociale uitsluiting op volwassen leeftijd kunnen worden voorkomen. Daarvoor is het aantal 'tot armoede voorbestemde' kinderen eenvoudigweg te klein. Bovendien komt ook een klein deel van de welvarend opgegroeide kinderen als volwassene in een situatie van armoede terecht.

Welk beleid men op dit gebied wil voeren, vergt uiteindelijk een politieke afweging. De bevindingen van dit onderzoek wijzen op vier gebieden die een grote rol spelen bij de (overdracht van) armoede en sociale uitsluiting: onderwijs, werk, gezondheid en sociale participatie. Op deze terreinen is al veel beleid gevoerd, soms pas sinds kort, maar vaak ook al veel langer. Het gegeven dat het merendeel van de arme kinderen een kwart eeuw later als volwassene niet arm of sociaal uitgesloten is, kan duiden op hun individuele veerkracht, maar mag niet los worden gezien van de mogelijkheden tot sociale stijging die door voorzieningen als onderwijs geboden worden. Er zijn in dit onderzoek overigens weinig aanwijzingen gevonden voor de houdbaarheid van de gedachte dat de verzorgingsarrangementen in het verleden het ontstaan van een massale 'cultuur van

afhankelijkheid' hebben bevorderd, waaruit arme kinderen nauwelijks meer zouden kunnen ontsnappen.

Het lijkt wenselijk in elk geval de groep kinderen die langdurig arm is goed te volgen, omdat de 'overdrachtproblematiek' zich bij hen lijkt te concentreren. Er zou in het beleid ook gericht kunnen worden gekeken naar kinderen met 'risico-ouders': laag opgeleide vaders, niet-westerse ouders, ouders zonder werk. Verder is het, gezien de sleutelrol van het onderwijs bij alle hier geanalyseerde *outcome*-variabelen, belangrijk om na te gaan of het rendement van het beleid op dit terrein kan worden vergroot. Inzetten op gezondheidsbevordering en sociale participatie van kinderen lijkt eveneens nuttig, al zijn die factoren van minder belang dan het opleidingsniveau, waar ze echter wel op van invloed zijn.

Het spreekt niet vanzelf dat interventies uitsluitend van de rijksoverheid uit zouden moeten gaan; gemeenten, maatschappelijk middenveld en burgers hebben hier ook een eigen verantwoordelijkheid.

Het feit dat er veel factoren een rol blijken te spelen in het proces tussen armoede in de jeugd en achterstanden op latere leeftijd, houdt logischerwijs in dat er niet één 'knop' is waaraan kan worden gedraaid. Het effect van maatregelen die zich beperken tot één factor in dit proces zal haast per definitie beperkt zijn. Men moet zich bij aanvullende beleidsinterventies dan ook steeds afvragen of men redelijkerwijs kan verwachten dat ze, gezien de vereiste inzet van middelen, voldoende rendement zullen opleveren.

1 Inleiding

In Nederland, net als in vrijwel alle andere Europese lidstaten, leven kinderen relatief vaker in een arm huishouden dan volwassenen. In 2009 leefden in Nederland meer dan 300.000 kinderen in armoede (SCP/CBS 2010). Dit is 9,1% van alle kinderen in Nederland tussen 0 en 17 jaar, terwijl van de volwassenen tussen de 18 en 65 jaar 6,1% in armoede leefde. Een substantieel deel van de kinderen onder de 18 jaar groeit dus op in armoede. Voor ruim 100.000 kinderen duurde de armoede langer dan drie jaar. Armoede kan kinderen belemmeren in hun ontwikkeling. Wanneer arme kinderen in hun ontwikkeling worden belemmerd, kan dit ernstige gevolgen hebben voor hun kansen als volwassene in de maatschappij en bijvoorbeeld tot sociale uitsluiting leiden. Aangezien kinderen zelf weinig mogelijkheden hebben om iets aan hun armoedesituatie te veranderen, verdient de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting onder kinderen aandacht. In Nederland is nog weinig verdiepend onderzoek gedaan naar de intergenerationele overdracht van armoede. Volgens de Denktank Armoedebestrijding (2004) zouden in Nederland enkele duizenden gezinnen al meerdere generaties lang in armoede leven. In deze gezinnen zou vaak sprake zijn van langdurige afhankelijkheid van instanties en lage toekomstverwachtingen voor de kinderen. De rol van de financiële achterstandspositie van de ouders is om twee redenen onderbelicht gebleven. Ten eerste was men aangewezen op retrospectieve data die minder betrouwbaar zijn als het gaat om inkomensgegevens. Ten tweede werd de verklaring meer gezocht in ouderlijke kenmerken zoals opleiding, cultuur en echtscheidingsproblematiek (Hoff et al. 1997). Met name het opleidingsniveau van de ouders zou in belangrijke mate iemands succes in het onderwijs en op de arbeidsmarkt bepalen. Het verworven onderwijsniveau en de positie op de arbeidsmarkt zijn op hun beurt weer belangrijke determinanten van iemands inkomen, woonsituatie, voorkeuren of sociale omgang. In Nederland is echter nog weinig inzicht in hoeverre en op welke manier ontwikkelingsachterstanden of sociale uitsluiting het risico vergroten dat arme kinderen als volwassene zelf ook arm zijn.

1.1 Doel van dit onderzoek

Deze studie is een van de vier onderdelen¹ van het onderzoeksproject Armoede en Sociale Uitsluiting bij Kinderen (ASOUK), dat het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uitvoert op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het inmiddels opgeheven programmaministerie van Jeugd en Gezin. De centrale vraag van het gehele onderzoeksproject is: leidt het opgroeien in armoede tot sociale uitsluiting tijdens de jeugd (kortetermijneffect) en/of tijdens de fase van (jong-)volwassenheid (langetermijneffect)?

In het onderhavige onderzoek gaan we na in welke mate armoede op jonge leeftijd leidt tot armoede en sociale uitsluiting op latere, volwassen leeftijd en welke mechanismen daarbij een rol hebben gespeeld. Hoe verlopen de langetermijneffecten van het opgroeien in armoede? Wordt armoede van generatie op generatie overgedragen en welke factoren spelen een rol in deze overdracht? Hebben arme kinderen een

grotere kans om later als volwassene sociaal uitgesloten te raken? In dit rapport wordt het onderzoek naar de intergenerationele overdracht van armoede meer uitgediept.

De specifieke onderzoeksvragen luiden als volgt:

- 1 Welk percentage van de mensen die als kind in een arm huishouden leefden, is als volwassene zelf arm?
- 2 In hoeverre zijn arme kinderen ook sociaal uitgesloten? Blijft het verband bestaan in hun latere jeugd en wanneer zij volwassen zijn?
- 3 Welke mechanismen verklaren de relatie tussen opgroeien in armoede enerzijds en armoede en sociale uitsluiting als volwassene anderzijds?

1.2 Beleidscontext

Er is de laatste jaren beleidsmatig veel aandacht geweest voor de thema's armoede en sociale uitsluiting van kinderen. Het tegengaan van armoede en sociale uitsluiting was in het afgelopen decennium een van de hoofddoelstellingen van de Europese Commissie en het jaar 2010 is uitgeroepen tot Europees Jaar van de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting. In Nederland was het bestrijden van armoede en het bevorderen van participatie onder kinderen en jongeren een centrale doelstelling van de Nationale Actieplannen Armoedebestrijding en Participatiebevordering 2006 en 2008. Daarnaast heeft het toenmalige kabinet op aandringen van de Tweede Kamer extra middelen ingezet voor de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting bij kinderen (TK 2007/2008). Deze studie is ook relevant voor andere beleidsvelden, zoals gezinsbeleid, onderwijs- en arbeidsmarktbeleid. Om te achterhalen welke processen een rol spelen in de overdracht van armoede van generatie op generatie kijken we namelijk naar zaken als opvoeding, onderwijs, gezondheid, sociale zekerheid en deelname aan maatschappelijke activiteiten.

Noot

- 1 Eerder verschenen de rapporten. *Kunnen alle kinderen meedoen?* (2009) en *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Daarnaast zal in 2011 nog een rapport over de landelijke vervolgmeting verschijnen.

2 Opgroeien in armoede en sociale uitsluiting: literatuurverkenning

2.1 Wat verstaan we onder armoede?

In deze studie hanteren we deze definitie van armoede:

Een huishouden is arm wanneer het gedurende een langere periode niet de middelen heeft om te kunnen beschikken over hetgeen in de samenleving minimaal noodzakelijk is.

Deze definitie komt overeen met de gebruikelijke definitie van armoede bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP; Soede en Vrooman 2010), maar wijkt op één punt af. Armoede verwijst in deze studie naar de situatie van een huishouden in plaats van een persoon, omdat kinderen voor hun middelen van bestaan in de meeste gevallen afhankelijk zijn van hun ouders, ofwel van het huishouden waarin ze leven. Armoede verwijst naar een bestendige toestand, en niet naar een incidentele situatie. Een huishouden is niet arm wanneer het één keer de energierekening niet kan betalen, het is wel arm wanneer het tekort langer aanhoudt. Het is gebruikelijk om van armoede te spreken wanneer het tekort één jaar duurt, houdt het tekort meerdere jaren aan dan spreken we van langdurige armoede. Het feit dat armoede afhangt van een bepaald minimaal consumptieniveau betekent dat armoede een absoluut karakter heeft, bij de vaststelling van armoede doet het er niet toe over hoeveel middelen anderen kunnen beschikken. Dat wil niet zeggen dat er geen 'relatieve' aspecten aan armoede zitten, de hoogte van het minimaal noodzakelijke pakket hangt namelijk af van tijd en plaats. Verschillen in welvaart, prijzen, wetgeving, beschikbare technologie en dergelijke beïnvloeden wat als minimaal noodzakelijk wordt beschouwd. Met andere woorden: armoede in Nederland anno 2011 is niet vast te stellen aan de hand van normen uit het verleden of die van een ander land. Verder draait het bij armoede niet om de vraag of een huishouden bepaalde zaken daadwerkelijk niet bezit of consumeert, maar om de onmogelijkheid om te beschikken over wat als minimaal noodzakelijk wordt geacht. Wat een huishouden bezit of consumeert, hangt namelijk ook af van preferenties in het huishouden. Zo kan een huishouden ervoor kiezen om geld uit te geven aan niet-noodzakelijke zaken, zoals een verre vakantie of een verslaving, in plaats van aan noodzakelijke goederen.

2.2 Wat is sociale uitsluiting?

Van sociale uitsluiting is sprake wanneer iemand op meerdere vlakken aansluiting mist met de maatschappij. Sociale uitsluiting heeft, in tegenstelling tot armoede, geen *absoluut* karakter, maar draait om de *mate* waarin iemand achterstanden heeft. Onderdeel van de definitie is verder dat sociale uitsluiting gaat over *daadwerkelijke* achterstanden en niet, zoals bij armoede, over *mogelijke* tekorten. Waar armoede slechts verwijst naar een tekort aan middelen, draait het bij sociale uitsluiting om achterstanden op meerdere gebieden. In onderzoek naar sociale uitsluiting onder volwassenen worden twee hoofddimensies onderscheiden waarop iemand achtergesteld kan zijn: het sociaal-culturele vlak en het

financieel-economische vlak (Jehoel-Gijsbers 2004). Elk van deze hoofddimensies wordt weer opgedeeld in twee dimensies. Op het sociaal-culturele vlak kan er sprake zijn van onvoldoende sociale participatie en van onvoldoende normatieve integratie. Bij financieel-economische uitsluiting draait het om materiële deprivatie en onvoldoende toegang tot basale rechten.

Sociale participatie

Sociale participatie gaat over de verschillende sociale contacten die mensen hebben met anderen en hoe zij hun (vrije) tijd besteden. Het gaat over de tijd die doorgebracht wordt met familie en vrienden. Hieronder vallen bezoek aan familie of vrienden, het samen vieren van een verjaardag, op bezoek gaan bij vrienden of familie, of bij kinderen het geven van verjaardagspartijtjes en het spelen bij vriendjes en vriendinnetjes. Mensen komen elkaar ook tegen in de buurt op speel- of ontmoetingsplekken, of wanneer zij uitgaan, bijvoorbeeld naar een dierentuin, bowlingbaan, bioscoop, museum of theater. Dit valt ook onder sociale participatie.

Daarnaast zijn er meerdere georganiseerde vormen van sociale participatie, zoals lidmaatschap van sport- en vrijetijdsverenigingen, vrijwilligerswerk, muzieklés en andere culturele activiteiten. Voor kinderen zijn het lidmaatschap van activiteitenclubs, zoals de scouting en Jong Nederland, van belang en deelname aan activiteiten die door scholen, gemeenten, buurthuizen en instanties voor buitenschoolse opvang worden georganiseerd. Sociale uitsluiting op het gebied van sociale participatie hangt af van de mate waarin iemand minder contact heeft met anderen of aan minder verschillende vormen van participatie deelneemt.

Normatieve integratie

Om aansluiting te houden met de maatschappij is niet alleen sociale participatie van belang, maar ook dat iemand de waarden en normen die in de samenleving gangbaar zijn onderschrijft. Dit houdt dus in dat volwassenen en kinderen zich houden aan de geldende wet- en regelgeving. Het gaat er bijvoorbeeld om dat mensen geen delinquent gedrag vertonen, zoals stelen, brandstichten en vechten, en bij kinderen dat ze niet spijbelen. Daarnaast zijn er allerlei ongeschreven regels, die uitdrukking geven aan gangbare normen en waarden. Mede om deze reden blijkt het in de praktijk lastig vast te stellen wat gangbare normen en waarden zijn in een samenleving als de onze (WRR 2003). Iemand is meer sociaal uitgesloten op de dimensie van normatieve integratie, naarmate hij of zij deze normen en waarden minder naleeft dan de meeste anderen mensen.

Materiële deprivatie

Aansluiting houden met de maatschappij kan ook mislopen wanneer iemand tekorten heeft op materieel gebied. Er is dan sprake van materiële deprivatie. Het zichtbaarst zijn materiële tekorten in een huishouden wanneer bepaalde duurzame goederen, zoals een televisie, wasmachine of auto, ontbreken. Minder zichtbare materiële tekorten variëren van het niet dagelijks een volwaardige maaltijd op tafel kunnen zetten en het niet jaarlijks een week op vakantie kunnen gaan tot betalingsachterstanden of andere

problemen met de vaste lasten, en onverwachte uitgaven niet kunnen opvangen. Op materieel vlak kunnen kinderen zich sociaal uitgesloten voelen wanneer zij van hun ouders niet regelmatig nieuwe kleding en schoenen krijgen of wanneer zij geen cadeautjes kunnen kopen voor een jarige vriend of vriendin (Roest et al. 2010).

Basale sociale rechten

Basale sociale rechten verwijzen naar bepaalde zaken en diensten die in principe voor iedereen toegankelijk zouden moeten zijn. Naarmate iemand minder toegang heeft tot deze zaken, is iemand meer sociaal uitgesloten. We hebben het dan over toegang tot zaken als huisvesting, gezondheidszorg, sociale zekerheid, onderwijs, een veilige leefomgeving en een beperkte toegang tot zakelijke dienstverlening van bijvoorbeeld banken en verzekeringsmaatschappijen. Een aantal van deze zaken, zoals zakelijke dienstverlening, is niet direct relevant in het leven van kinderen. Ook andere zaken zijn relevant voor kinderen, zoals een veilige leefomgeving en veilige opvoeding en vooral de toegang tot onderwijs. Indicatoren voor een veilige leefomgeving zijn de overlast in de buurt, de sociale cohesie en de ervaren veiligheid. Specifiek voor kinderen is ook relevant of er speel- en ontmoetingsplekken zijn in de buurt. Een indicatie van beperkte toegang tot onderwijs kan zijn dat jongeren afgewezen worden voor een opleiding of een stageplaats.

2.3 Overdracht van armoede

Intergenerationele overdracht van armoede wordt meestal aangetoond door het inkomen van volwassen kinderen op één bepaald moment te vergelijken met dat van hun ouders toen zij net zo oud waren. Onderzoek in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en in Finland laat zien dat de kans dat iemand later arm is ongeveer twee keer groter is wanneer diens ouders arm waren toen hij of zij kind was dan wanneer dat niet het geval was (Airio 2010; Blanden en Gibbons 2006; Jenkins en Siedler 2007). Cörvers (2000) liet zien dat in Nederland de inkomensmobiliteit tussen generaties relatief groot is, maar dat deze beperkter is in de laagste inkomensklasse dan in de hogere inkomensklassen. Van de personen wier ouders in 1985 in de laagste inkomensklasse vielen, hoorde 25% in 1998 zelf ook tot de laagste inkomensklasse; dat is 6% meer dan bij mensen wier ouders boven deze grens zaten.

Om overdracht van armoede aan te tonen worden dus meestal twee momentopnamen met elkaar vergeleken. Op deze manier blijft buiten beschouwing dat armoede ook langer kan duren. Lindquist en Lindquist (2010) lieten bijvoorbeeld zien dat 20% van kinderen in Zweden wel een keer lid is van een arm huishouden, maar dat slechts 2% langer dan zeven jaar arm is. Ook in Nederland is er een grote dynamiek in en uit armoede en leeft slechts rond de 2% van de bevolking gedurende een langere periode in armoede (SCP/CBS 2007, 2010). In Nederland is wel onderzocht of kinderen die op enig moment arm waren een grotere kans hebben om als volwassene langdurig arm te zijn. Van den Brakel en Moonen (2009) toonden aan dat dit niet het geval is: in 2005 was de kans groter dat iemand eenmalig een laag inkomen had, maar niet dat iemand langer dan twee jaar een laag inkomen had, wanneer diens ouders in 1985 een laag inkomen hadden. Nog niet

eerder is in Nederland onderzocht in hoeverre kinderen die langdurig arm waren een grotere kans hebben om als volwassene arm te zijn. Anders dan in het eerdere Nederlandse onderzoek gebruiken wij in dit onderzoek niet alleen de inkomensituatie van ouders in 1985, maar ook die in 1989. Op deze manier kunnen we bepalen wat de invloed van de duur van armoede is op de overdracht van armoede.

2.4 Samenhang armoede en sociale uitsluiting

In een arm huishouden kunnen de leden van dat huishouden, zowel de ouders als de kinderen, op meerdere dimensies sociaal uitgesloten zijn. Armoede gaat namelijk vaak hand in hand met verschillende vormen van sociale uitsluiting. Soms is uitsluiting een gevolg van armoede, soms is het een oorzaak van armoede (Blanden en Gibbons 2006). Uit eerder onderzoek is gebleken dat arme mensen meer kans hebben om sociaal uitgesloten te zijn dan niet-arme mensen (Jehoel-Gijsbers 2004; Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2007). Omdat armoede verwijst naar een tekort aan middelen en feitelijke tekorten op materieel gebied onderdeel zijn van sociale uitsluiting, kan armoede gezien worden als een van de oorzaken van sociale uitsluiting. Zo kan een te laag inkomen een reden zijn om niet lid te zijn van een sportvereniging of ieder jaar een week met vakantie te gaan (Jehoel-Gijsbers 2004). Omdat kinderen en ouders verschillende levensbehoeften hebben – kinderen hebben speelgoed en schoolartikelen nodig, hun ouders niet – hoeft materiële deprivatie van ouders niet samen te gaan met materiële deprivatie van hun kinderen. Daarbij kunnen ouders de beschikbare middelen onevenredig over de gezinsleden verdelen. In tijden van krapte kunnen ouders er bijvoorbeeld voor kiezen om zichzelf zaken te ontfemen, zodat de kinderen minder de dupe worden. Anderzijds kunnen ouders te maken krijgen met hoge persoonlijke uitgaven (bijvoorbeeld als zij een dieet volgen of verslaafd zijn), waardoor hun kinderen relatief meer tekortkomen. Een te laag inkomen kan ook de mogelijkheden voor sociale participatie beperken of van invloed zijn op basale sociale rechten. Uit de nulmeting van het onderhavige ASOUK-project bleek dat arme kinderen, en dan vooral die uit bijstandsgezinnen, vaker niet meedoen aan sport en andere georganiseerde vrijetijdsactiviteiten om financiële redenen dan niet-arme kinderen (Jehoel-Gijsbers 2009). Wanneer ouders beperkt deelnemen aan het maatschappelijke, culturele en sociale leven, kan dit een voorbeeld zijn voor hun kinderen. Het gevolg hiervan kan zijn dat kinderen ook minder belang hechten aan participatie, en dat dus ook minder doen. Op deze manier bleek beperkte sociale participatie bij de ouders tot beperktere sociale participatie bij kinderen te leiden (Roest et al. 2010). De toegang tot basale sociale rechten is voor arme kinderen eveneens niet gegarandeerd. Het risico bestaat bijvoorbeeld dat arme kinderen in arme en onveilige buurten wonen omdat de ouders zich geen betere woning kunnen veroorloven. Een te laag inkomen kan bovendien samengaan met een tekort aan normatieve integratie. Kinderen uit materieel gedepriveerde gezinnen vertonen bijvoorbeeld vaker diverse vormen van regelovertredend of delinquent gedrag (Rovers 1998). Het gaat hierbij om verschillende gedragingen zoals vernieling, geweld en diefstal: gedrag dat mogelijk indicatief is voor onvoldoende normatieve integratie. Sociale uitsluiting op verschillende dimensies bij zowel ouders als kinderen is dus in een sterke mate verweven met

armoede, maar in Nederland is nog niet eerder onderzocht in hoeverre een kind dat opgroeit in armoede later, als jongere of als volwassene, ook sociaal uitgesloten is.

2.5 Van opgroeien in armoede naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene

Hulpbronnen en kapitaal

In het algemeen wordt verondersteld dat de mate waarin mensen slagen op belangrijke levensgebieden afhangt van hun gedrag en van de mate waarin zij kunnen, willen en mogen beschikken over hulpbronnen (Bijl 2009: 18). Hulpbronnen verwijzen naar een breed scala van zaken die iemand kan aanwenden om een doel te bereiken, van kennis opgedaan in een opleiding tot sociale netwerken. Hulpbronnen die mensen kunnen aanwenden, worden in de literatuur veelal ingedeeld in verschillende typen kapitaal (Becker 1964, 1993; Bourdieu 1989). Naast economisch kapitaal, dat bestaat uit werk en inkomen, is er menselijk kapitaal (kennis, ervaring en opleiding), sociaal kapitaal, zoals relaties en netwerken, en cultureel kapitaal (het besef van normen, waarden en culturele codes). Buiten deze typen kapitaal vallen nog andere hulpbronnen, zoals een goede gezondheid en psychologische veerkracht. Het gebrek aan hulpbronnen zou een van de redenen zijn waarom arme mensen weinig mogelijkheden hebben om iets aan hun situatie te veranderen (De Wilde 2008).

Opbouw van kapitaal

De hulpbronnen die kinderen gedurende hun leven opbouwen, hangt af van de hulpbronnen waarmee zij starten, de hulpbronnen die ouders en anderen aan hen overdragen, en van persoonlijke kenmerken. Hulpbronnen als kennis en ervaring bouwen kinderen op via hun opvoeding, hun opleiding, en later via werkervaring. Maar persoonlijke aanleg speelt ook een rol bij de kennis en ervaring die kinderen opdoen. Andere hulpbronnen, zoals besef van normen en culturele codes, krijgen kinderen deels mee in hun opvoeding, maar ook door opleiding en de omgang met anderen. Daarnaast hangt dit besef ook samen met persoonlijke kenmerken zoals herkomst. Kinderen die opgroeien in arme gezinnen, blijken over weinig hulpbronnen te beschikken en scoren daarom later slechter op verschillende vlakken, zoals opleiding en arbeidsmarktpositie (De Wilde 2008). Overdracht van armoede en sociale uitsluiting kan tot stand komen wanneer arme kinderen onvoldoende kapitaal opbouwen en later niet over voldoende hulpbronnen kunnen beschikken. Dat arme kinderen minder kapitaal opbouwen, kan samenhangen met persoonlijke kenmerken, zoals herkomst en aanleg, maar dit kan komen ook door een gebrek aan hulpbronnen bij hun ouders en in hun omgeving (Becker 1964, 1993; zie Corcoran 1995).

Cultuurverandering

In bepaalde uitzichtloze omstandigheden zou het ontbreken van hulpbronnen kunnen leiden tot een *culture of poverty* (Lewis 1959). Wanneer de situatie van personen uitzichtloos is, kan zich dat in een cultuurverandering vertalen bij diegenen die in die situatie leven. De cultuurverandering houdt in dat door gewenning aan armoede en de

bijbehorende situatie mensen een ander perspectief op de maatschappij krijgen, zich anders gaan gedragen en andere normen en waarden naleven, bijvoorbeeld ten aanzien van werk (Engbersen et al. 1993). Dit kan gebeuren wanneer men al gedurende heel lange tijd, soms zelfs al generaties lang in armoede leeft of, zoals in Amerikaanse achterstandswijken, in een omgeving leeft waar men geen toegang heeft tot betaald werk en waar men alleen maar armen tegenkomt. Om deze reden zou bijvoorbeeld het arbeids-ethos lager kunnen worden en ook zou het belang dat men hecht aan scholing kunnen afnemen. Wilson (1996) stelt echter dat van een cultuurverandering vaak geen sprake is, maar dat bepaalde omstandigheden – de afwezigheid van werk en de grote mate van afhankelijkheid van sociale voorzieningen – mensen in sommige gevallen wel gevangen houden in armoede. Of er nu wel of geen cultuurverandering optreedt, zoeken wij in deze studie de verklaring voor overdracht van armoede en sociale uitsluiting in een aantal persoonlijke kenmerken en in het ontbreken van hulpbronnen.

Persoonlijke kenmerken: niet-westerse herkomst en eenoudergezin

Een niet-westerse herkomst is een risicofactor voor sociale uitsluiting en armoede (Jehoel-Gijsbers 2004; Soede en Vrooman 2010). De kans op een laag inkomen is voor niet-westerse migranten ruim twee keer hoger dan voor autochtonen, maar de kans om langdurig (langer dan een jaar) een laag inkomen te hebben is voor niet-westerse migranten niet groter dan voor autochtonen (Van den Brakel en Moonen 2009). Daarnaast blijken niet-westerse migranten oververtegenwoordigd in de bijstand (Jehoel-Gijsbers 2009). Niet-westerse migranten zouden een groter risico lopen op sociale uitsluiting, omdat ze over minder hulpbronnen kunnen beschikken: ze hebben meestal een lagere opleiding, een minder goede beheersing van het Nederlands en minder ICT-vaardigheden.

Het is bekend dat eenoudergezinnen een groter risico lopen op armoede en meer uitgesloten zijn dan gezinnen waarin twee ouders aanwezig zijn (Vrooman et al. 2007). Ouders in eenoudergezinnen blijken minder vaak nieuwe kleren voor hun kinderen te kunnen kopen. Ook gaat men minder vaak op vakantie dan in gezinnen met twee ouders. Bovendien blijkt de inkomensmobiliteit voor eenoudergezinnen en eenverdienergezinnen met kinderen relatief lager dan voor andere typen huishoudens (Cörvers 2000). Dat eenoudergezinnen vaker arm zijn en over minder hulpbronnen lijken te beschikken, zou ertoe kunnen bijdragen dat hun kinderen later een groter risico op armoede en sociale uitsluiting lopen.

Economisch kapitaal: werk en inkomen

Of kinderen in een arm huishouden opgroeien, is op de eerste plaats afhankelijk van het inkomen van de anderen in het huishouden. Een tekortschietend inkomen kan een oorzaak zijn van materiële deprivatie, maar er zijn ook andere oorzaken mogelijk (zoals een gebrek aan financiële redzaamheid, pech of bepaalde preferenties). Materiële deprivatie kan zich zodoende ook voordoen als men niet arm is in termen van inkomen. Volgens Kösters en Otten (2007) is de objectieve financiële situatie van de ouders niet bepalend voor de toekomstige financiële situatie van kinderen, maar het is wel van belang hoe die situatie werd ervaren. Volwassenen die het idee hebben dat hun ouders

vroeger financiële problemen hadden, kunnen zelf ook vaker moeilijk rondkomen van hun inkomen. Verder kan het belangrijk zijn of ouders een baan hebben of niet. Wanneer ouders werkloos zijn, kan de financiële situatie van het huishouden immers verslechteren. Werkloosheid leidt ook tot minder sociale participatie en een kleiner sociaal netwerk (Van Echtelt 2010). Dit kan vervolgens zijn weerslag hebben op de mate van uitsluiting van de kinderen. Of kinderen later als volwassene zelf ook arm en sociaal uitgesloten zijn, zal mede afhangen van de mogelijkheden die zij zien om werk en voldoende inkomen te verwerven.

Menselijk kapitaal: opleiding

In de Angelsaksische literatuur is vooral veel aandacht voor het negatieve effect van armoede op de schoolprestaties van kinderen. Armoede belemmert de cognitieve ontwikkeling van kinderen en hangt samen met lagere testcores op lees- en rekenoetsen (Dahl en Lochner 2008; Brooks-Gunn en Duncan 1997). Hoe vroeger de situatie van armoede in het leven van kinderen optrad, hoe ernstiger het effect op de cognitieve ontwikkeling van kinderen blijkt te zijn (Tominey 2009). Door een tekortschietende opleiding zouden arme kinderen als volwassenen een kleinere kans van slagen hebben op de arbeidsmarkt, met armoede als mogelijk gevolg. In Nederland hebben Kösters en Otten (2007) aangetoond dat de inkomenspositie en, in sterkere mate, het opleidingsniveau van de ouders bepalend is voor het opleidingsniveau van de kinderen en dat het opleidingsniveau van de kinderen in sterke mate bepalend is voor hun latere inkomenspositie.

Daarnaast is gebleken dat opleiding een indirect effect heeft op de mate van sociale uitsluiting bij volwassenen, omdat deze samenhangt met zaken als gezondheid, huishoudensinkomen, beheersing van de Nederlandse taal en ICT-vaardigheden (Jehoel-Gijsbers 2004). Dit wil zeggen dat volwassenen met een lage opleiding vaker een slechtere gezondheid en een lager inkomen hebben, de Nederlandse taal minder goed beheersen en minder ICT-vaardigheden bezitten, zodat zij een grotere kans hebben sociaal uitgesloten te zijn. Gebleken is dat ook kinderen een groter risico lopen op sociale uitsluiting wanneer hun ouders lager zijn opgeleid en geringere vaardigheden hebben (Roest et al. 2010). De overdracht van armoede en sociale uitsluiting kan dus samenhangen met een lage opleiding van de ouders en met de opleiding van de persoon zelf.

Sociaal kapitaal: rolmodellen en opvoeding

Sociaal kapitaal wordt gevormd door de sociale relaties die mensen hebben met anderen. Bij de overdracht van armoede en sociale uitsluiting kan sociaal kapitaal op twee manieren een rol spelen. Sociale contacten kunnen een directe hulpbron zijn. Zonder sociale contacten is er immers geen sociale participatie. Maar sociale contacten kunnen ook nuttig zijn wanneer iemand op zoek is naar werk. Daarnaast kunnen sociale relaties als rolmodel fungeren, in positieve maar ook in negatieve zin. Door deelname aan sportieve en culturele activiteiten ervaren kinderen hoe het is om deel uit te maken van een groter geheel en leren ze samen te werken in teams. Sieckelincx (2009) wijst erop dat kinderen tijdens het uitvoeren van gemeenschappelijke activiteiten zoals sport

en spel erachterkomen wat wel en wat niet mag. Op deze manier kan participatie ook bijdragen aan de normatieve integratie van kinderen. Daarnaast leren kinderen via hun sport- of andere clubs andere kinderen kennen met wie zij vriendschappen kunnen aangaan. Deze ontmoetingen zijn belangrijk voor de ontwikkeling van een sterke sociale identiteit (Ridge en Millar 2000).

De relatie met de ouders en de opvoeding die kinderen genieten kunnen ook een belangrijke rol spelen in de overdracht van armoede en uitsluiting. Stressvolle omstandigheden, zoals financiële tegenslagen hebben een ongunstige invloed op de opvoedingsstijl van ouders (Bucx 2011) en dat blijkt een negatief effect te hebben op de vaardigheden van het kind (Whitbeck et al. 1997; Kiernan et al. 2010). Zo bleek de cognitieve ontwikkeling van arme kinderen achter te blijven bij die van niet-arme kinderen, omdat hun ouders minder cognitieve uitdaging boden en minder positief met hun kinderen omgingen (Guo en Mullan-Harris 2000). Daarnaast kunnen ouders een voorbeeld voor hun kinderen zijn en voordoen hoe iets moet, of juist hoe iets niet moet. Het voorbeeld dat kinderen een beperktere sociale participatie van hun ouders overnemen, is al genoemd. Ook op andere gebieden kunnen ouders een rolmodel zijn voor hun kinderen. Zo kunnen arme ouders, wanneer zij lage verwachtingen hebben op het gebied van schoolprestaties, de schoolprestaties van hun kinderen temperen (Horgan 2007).

Fysieke en psychologische hulpbronnen

Hoewel gezondheid niet onder een van bovengenoemde vormen van kapitaal valt, kan gezondheid ook worden beschouwd als een hulpbron die een rol kan spelen bij de overdracht van armoede en sociale uitsluiting. Van gezondheid is immers bekend dat het samenhangt met armoede en sociale uitsluiting zowel bij kinderen als bij volwassenen. Zo bleken ouders met een slechte gezondheid vaker in armoede te leven en hun slechte gezondheid zou zowel een oorzaak als een gevolg van (langdurige) armoede kunnen zijn (De Walle-Sevenster en Kok 1991). In een ander onderzoek waren gezondheidsklachten de belangrijkste reden voor langdurig armen om niet naar werk te zoeken (Hoff 2010). Kinderen in gezinnen met een lager inkomen hebben een minder goede gezondheid en vertonen vaker probleemgedrag (Bucx 2011). Kinderen met een slechte gezondheid zullen minder gemakkelijk deelnemen aan sociale activiteiten met andere kinderen en minder gebruik kunnen maken van voorzieningen in de buurt. Het is voor hen bijvoorbeeld moeilijker om aan sport te doen (Kobes en De Vries 2004).

Naast de fysieke gezondheid kan ook het psychisch welbevinden van de ouders en van het kind zelf een rol spelen. Arme moeders vertonen vaker symptomen van depressie dan niet-arme moeders (Deković et al. 1997). Mensen met een gering psychisch welbevinden hebben vaker last van materiële tekorten en nemen minder deel aan sociale activiteiten (Jehoel-Gijsbers 2004). Het is de vraag of armoede en sociale uitsluiting leiden tot psychische klachten of dat mensen met psychische klachten een groter risico op armoede en uitsluiting lopen. Hoewel beide richtingen van dit verband aannemelijk lijken, is er op basis van eerder onderzoek meer reden om aan te nemen dat armoede psychische klachten veroorzaakt dan andersom. Een depressie bij de moeder kan verschillende negatieve effecten hebben op kinderen: zij kunnen problemen krijgen met taal- en cognitieve ontwikkeling, met sociale interacties en met gedrag (Meertens 2004).

Deze laatste twee zaken kunnen indicatoren zijn van sociale uitsluiting. Armoede vergroot dus de kans op depressie bij de moeder en daarmee de kans op sociale uitsluiting van de kinderen. Het leven in welvaart zou de effecten van depressie juist verzachten (Petterson en Burke Albers 2001).

2.6 Samenvatting

Armoede en sociale uitsluiting zijn twee verschillende, maar elkaar aanvullende begrippen. Waar armoede verwijst naar een tekort aan financiële middelen waardoor consumptiemogelijkheden beperkt zijn, verwijst sociale uitsluiting naar daadwerkelijke tekorten op verschillende gebieden. Er zijn vier dimensies van sociale uitsluiting: onvoldoende sociale participatie, gebrekkige normatieve integratie, materiële deprivatie en beperkte toegang tot basale rechten. Er is een sterke verwevenheid van armoede met sociale uitsluiting, zowel bij kinderen als bij volwassenen. Enerzijds kan armoede een van de oorzaken zijn van sociale uitsluiting, anderzijds is sociale uitsluiting een mogelijke oorzaak van armoede. Daarbij zouden armoede en sociale uitsluiting deels dezelfde en deels verschillende oorzaken (kunnen) hebben.

Mogelijke verklaringen voor de overdracht van armoede en sociale uitsluiting van ouders op kinderen richten zich in deze studie op persoonlijke kenmerken en tekorten aan hulpbronnen en rolmodellen. Opgroeien in armoede zou tot armoede en sociale uitsluiting kunnen leiden wanneer het kind volwassen is, omdat ze onvoldoende goede rolmodellen kennen en gedurende hun leven over onvoldoende hulpbronnen kunnen beschikken. Zo zouden niet-westerse gezinnen en eenoudergezinnen over minder hulpbronnen kunnen beschikken en lopen hun kinderen daardoor een groter risico op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Economische hulpbronnen, zoals werk en inkomen, en menselijk kapitaal, zoals opleiding en schoolloopbaan, hebben als hulpbron een vrij directe relatie met armoede en sociale uitsluiting. Met een lage opleiding zijn iemands kansen op (participatie via) betaald werk beperkt en iemands inkomen is direct van invloed op diens middelen. Sociale en culturele hulpbronnen spelen op meerdere manieren een rol. Zonder sociale relaties geen sociale participatie. Sociale relaties kunnen daarnaast als rolmodel fungeren. Kinderen leren van hun ouders, maar ook door deel te nemen aan allerlei sociale en culturele activiteiten. Zo bouwen kinderen een besef op van hoe ze moeten samenwerken en van gedeelde normen en waarden, cultureel kapitaal dus. Het tekort aan hulpbronnen dat arme kinderen opbouwen en het tekort aan goede rolmodellen zou kunnen verklaren waarom zij als volwassene moeilijk aan armoede en sociale uitsluiting ontsnappen.

3 Methode en data

3.1 Onderzoeksopzet

Voor het onderzoek is het van belang om te weten of iemand nu arm is en of zijn of haar ouders arm waren toen hij of zij kind was. In het inkomenspanelonderzoek (IPO) registreert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) al sinds 1985 inkomensgegevens van huishoudens in Nederland, sinds 1989 wordt dit onderzoek jaarlijks uitgevoerd. Dit doorlopende panelonderzoek geeft een representatief beeld van de verdeling van de inkomens van personen en huishoudens in Nederland. Op basis van de administratieve gegevens uit dit panel, onder andere afkomstig van de belastingdienst, is objectief vast te stellen of een huishouden in een bepaald jaar een inkomen onder de armoedegrens had. Door het administratieve karakter is er namelijk geen sprake van weigering tot deelname, geheugeneffecten, sociale wenselijkheid, en andere problemen die bij bevolkingsenquêtes een rol kunnen spelen. De steekproef voor het onderhavige onderzoek is gebaseerd op personen die in 2006-2008 in het IPO zijn opgenomen en wier ouders in 1985 en 1989 ook in het IPO waren opgenomen.

Voor het onderzoek zijn personen benaderd die als kind in een arm huishouden woonden en personen die als kind niet in een arm huishouden woonden. Omdat bij de steekproeftrekking niet exact is vastgesteld of een huishouden arm was of niet, zijn personen benaderd van wie het zeer waarschijnlijk was dat ze arm of juist niet arm waren.¹ Om er zeker van te zijn dat er genoeg arme huishoudens in de uiteindelijke steekproef zouden overblijven, bestond de steekproef voor twee derde uit waarschijnlijk arme huishoudens en voor een derde uit niet-arme huishoudens.

Omdat inkomensontwikkeling en huishoudensvorming samenhangen met leeftijd, hebben we er in dit onderzoek voor gekozen om personen te benaderen van wie verwacht kan worden dat ze al enige tijd het ouderlijk huishouden hebben verlaten en op eigen benen staan. Bovendien is ervoor gekozen om in termen van leeftijd een relatief homogene groep te benaderen.

Steekproef

In de periode van augustus tot en met december 2009 zijn 996 volwassen personen tussen de 32 en 36 jaar geïnterviewd. Hiervoor had het CBS een steekproef getrokken van in totaal 2259 adressen uit het IPO van 1985. In eerste instantie bestond de steekproef uit 1819 personen, maar omdat de respons tegenviel zijn later nog 275 personen aan de steekproef toegevoegd. In de totale steekproef waren 153 personen onbereikbaar door een onbruikbaar adres. In totaal zijn dus 2068 personen benaderd. Met 996 van deze personen is een volledig gesprek gevoerd. De respons was daarmee 48%. Van de 996 personen waren 310 personen als kind arm.

Interviews

Getrainde interviewers van Intomart GfK gebruikten tijdens de face-to-face-interviews laptops. Het interview, dat gebaseerd was op een uitvoerige vragenlijst, behandelde

drie periodes in het leven van de respondenten. Dat waren (1) de periode die ruwweg samenvalt met de armoede in 1985 en 1989, toen respondenten tussen de 8 en 12 jaar oud waren, (2) de periode dat ze tussen de 13 en 18 jaar oud waren, toen ze nog onder het (wettelijk) gezag van hun ouders stonden en (3) de periode vanaf 18 jaar tot en met hun huidige situatie. Behalve vragen over de verschillende dimensies van sociale uitsluiting, kregen de respondenten vragen over allerlei soorten hulpbronnen bij henzelf, bij hun ouders en bij hun partner. Zo werd aan respondenten gevraagd naar hun arbeidsmarktpositie en die van hun ouders toentertijd, naar hun onderwijsloopbaan, en de opleiding van hun ouders en die van hun partner. Ook onderwerpen als gezondheid en opvoeding kwamen aan bod. Bij vragen over gevoelige onderwerpen, zoals over contacten met politie, justitie en maatschappelijke instellingen en over drank- en drugsgebruik, kreeg de respondent de gelegenheid om de antwoorden zelf op de laptop in te voeren.

De gegevens over sociale uitsluiting en hulpbronnen zijn dus gebaseerd op retrospectieve vragenlijstgegevens. Respondenten is gevraagd over een lange periode in hun leven terug te kijken en vragen over de situatie van hun ouders in het verleden te beantwoorden. Hierdoor kan er sprake zijn van herinneringsfouten en vertekening. Vragen over negatieve ervaringen in de kindertijd blijken een goede test-retest betrouwbaarheid te hebben (Dube et al. 2004). Dat wil zeggen dat de meeste mensen vergelijkbare antwoorden geven, wanneer zij na een jaar opnieuw dezelfde vragen over negatieve ervaringen in de kindertijd beantwoorden. Ander onderzoek heeft aangetoond dat herinneringsfouten vaker een rol spelen wanneer gevraagd wordt naar details of naar een interpretatie van gevoelens dan wanneer gevraagd wordt naar algemenere en concretere zaken en dat mensen meestal de negatieve ervaringen uit hun jeugd onderrapporteren, maar dat deze vertekening minder optreedt wanneer gevraagd wordt naar heel concrete zaken (Hardt en Rutter 2004). De vertekening is dus meestal niet zo ernstig dat resultaten van retrospectief onderzoek in twijfel getrokken moeten worden (Hardt en Rutter 2004; Dube et al. 2004). De interviews in het onderhavige onderzoek bestonden uit een mix van vragen naar concrete zaken, zoals opleiding en werk, en vragen naar algemene gevoelens, zoals hoe tevreden iemand is met zijn of haar werk of gezondheid. Wij nemen aan dat de fouten een grotere rol gespeeld kunnen hebben bij de vragen naar gevoelens dan bij de vragen naar concreet gedrag en geen noemenswaardige rol speelden bij vragen naar concrete zaken zoals opleiding en werk.

Of respondenten arm waren als kind en of dat zij het nu nog zijn, is niet tijdens de interviews vastgesteld. Die informatie is vastgesteld aan de hand van de objectieve inkomensgegevens die in het IPO zijn geregistreerd. Ook de herkomst, de leeftijd en de sekse zijn verkregen uit de registratiegegevens van het CBS. Bij deze gegevens kan dus geen sprake zijn van herinneringsfouten.

3.2 Operationalisering van variabelen

Armoede toen en nu

Een huishouden is arm wanneer het huishoudinkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium ligt. Met de zogeheten gegeneraliseerde budgetbenadering zijn twee referentiebudgetten voor een alleenstaande opgesteld (Soede 2006; Soede en Vrooman

2008). In deze methode wordt gebruikgemaakt van jaarlijks door het Nibud verzamelde gegevens over noodzakelijke huishoudelijke uitgaven. Het basisbehoeftebudget betreft minimaal noodzakelijke uitgaven voor voedsel, kleding en wonen, plus enkele moeilijk te vermijden uitgaven. Het niet-veel-maar-toereikendbudget biedt naast deze noodzakelijke uitgaven nog enige ruimte voor uitgaven ten behoeve van ontspanning en het onderhouden van sociale contacten. Het niet-veel-maar-toereikendcriterium is relevant, omdat voor het tegengaan van sociale uitsluiting financiële ruimte voor ontspanning en onderhouden van sociale contacten van belang is. Elk jaar worden de normbedragen geïndexeerd met een bedrag dat gewoonlijk het midden houdt tussen de prijsinflatie en de welvaarts groei (Soede 2011). Aangezien wat minimaal noodzakelijk is afhankelijk is van de samenstelling van een huishouden, zijn de inkomensgegevens gestandaardiseerd naar de situatie van een alleenstaande (zie voor meer details SCP/CBS 2010).

In het onderhavige onderzoek is op meerdere momenten sprake van armoede: toen de respondenten kind waren en nu ze volwassen zijn. Armoede toentertijd is vastgesteld aan de hand van het inkomen in 1985 en 1989. Een respondent was toen arm als het huishouden in 1985 een inkomen had dat lager was dan het niet-veel-maar-toereikendcriterium, en een respondent was toen langdurig arm wanneer het inkomen in 1989 ook onder dit criterium lag. Omdat inkomensgegevens over de tussenliggende jaren niet geregistreerd zijn, wijkt de operationalisatie van langdurige armoede af van wat in de wetenschap gebruikelijk is, namelijk drie of meer opeenvolgende jaren arm. De huidige armoede is vastgesteld aan de hand van het inkomen in de jaren 2006 tot en met 2008. Een respondent is als volwassene arm als het huishoudinkomen in één of meer van die jaren lager is dan het niet-veel-maar-toereikendcriterium.²

Sociale uitsluiting

Voor de drie periodes in het leven van de respondenten zijn verschillende schalen van de dimensies van sociale uitsluiting beschikbaar (tabel 3.1). Deze schalen zijn gebaseerd op vragen uit de interviews. Over de 8-12-jarige periode is aan respondenten gevraagd naar aspecten van onvoldoende sociale participatie en materiële deprivatie bij henzelf en bij hun ouders. Hierop zijn de schalen onvoldoende sociale participatie en materiële deprivatie op 8-12-jarige leeftijd en bij ouders gebaseerd. Wat betreft de twee daaropvolgende periodes, 13 tot 18 jaar en voor de periode als volwassene, zijn respondenten vragen voorgelegd over aspecten van alle vier de dimensies van sociale uitsluiting. Op basis hiervan zijn de schalen voor onvoldoende sociale participatie, materiële deprivatie, normatieve integratie en toegang tot basale sociale rechten geconstrueerd. Daarnaast is een schaal geconstrueerd van de totale sociale uitsluiting als volwassene, waarin de verschillende dimensies zijn samengenomen.

In eerder onderzoek is aangetoond dat de theoretische dimensies van het begrip sociale uitsluiting voor kinderen hetzelfde zijn als voor volwassenen, maar dat de praktische invulling van de vier dimensies niet altijd hetzelfde is (Roest et al. 2010). In verschillende levensfasen van een individu zijn verschillende aspecten van belang. Bij materiële deprivatie gaat het bij volwassenen bijvoorbeeld om het hebben van betalingsachterstanden op de huur of hypotheek, terwijl het bij kinderen gaat om het niet kunnen deelnemen

aan bijvoorbeeld een schoolreisje wegens geldgebrek. We hebben bij de operationalisatie van sociale uitsluiting in verschillende levensfasen rekening gehouden met deze verschillende invulling. Tegelijkertijd was het streven om in de verschillende levensfasen wel vergelijkbare gegevens te plaatsen. Bijvoorbeeld informatie over hoe vaak iemand als volwassene bij familie en vrienden op bezoek gaat en hoe vaak iemand als kind bij vriendjes en vriendinnetjes ging spelen. Op deze manier zijn de dimensies van sociale uitsluiting in de verschillende levensfasen zo vergelijkbaar mogelijk geoperationaliseerd. De constructie van de schalen is zoveel mogelijk op dezelfde manier gedaan als in de eerdere SCP-onderzoeken naar sociale uitsluiting bij volwassenen (Jehoel-Gijsbers 2004) en bij kinderen (Roest et al. 2010). Indien beschikbaar zijn dezelfde items als in eerdere onderzoeken opgenomen in de schalen (zie bijlage A voor de vragenlijst, zie bijlage B voor een uitgebreide beschrijving van de sociale uitsluitingsmaten).

Tabel 3.1

Beschikbare schalen voor sociale uitsluiting

niveau ^a	8 -12 jaar	13-18 jaar	volwassen
respondent	sociale participatie materiële deprivatie	sociale participatie materiële deprivatie normatieve integratie basale sociale rechten	sociale participatie materiële deprivatie normatieve integratie basale sociale rechten sociale uitsluiting
ouders	sociale participatie materiële deprivatie		

a Schalen op basis van retrospectieve vragen gesteld aan de respondent over zichzelf of over zijn ouders.

Hulpbronnen en overige kenmerken

Naast gegevens over armoede en sociale uitsluiting zijn gegevens beschikbaar over de verschillende soorten hulpbronnen die respondenten hadden in hun jeugd en als volwassene. Hieronder volgt een korte opsomming van de gebruikte gegevens.

Economisch kapitaal: betaald werk of uitkering

Indien beide ouders in beeld waren in de jeugd van de respondenten, is voor elk van de ouders de arbeidsmarktpositie beschikbaar. Aan respondenten is gevraagd of hun vader en of hun moeder werkte of niet, en of dat fulltime was of niet. Deze vragen zijn gesteld over de periodes 8 tot 12 jaar en 13 tot 18 jaar. Op basis van deze gegevens is voor elke ouder vastgesteld of ze gedurende de jeugd van de respondenten meestal betaald werk hadden of niet. Daarnaast is ook aan respondenten gevraagd of hun ouders werkloos, langdurig ziek of arbeidsongeschikt zijn geweest in deze twee periodes.

Van de respondenten zelf en van hun eventueel aanwezige partner zijn gegevens over de huidige arbeidsmarktpositie beschikbaar. Aan respondenten is gevraagd of zij werkzaam zijn, in wat voor dienstverband, hoeveel uur iemand werkt per week en wat het beroepsniveau is. Verder is gevraagd aan respondenten in hoeverre zij tevreden zijn

met aspecten van het werk, zoals het inkomen, de autonomie, de promotiekansen en de arbeidsvoorwaarden. Van deze vragen is een schaal voor de tevredenheid met werk geconstrueerd ($\alpha = 0,75$). De respondenten hebben ook aangegeven of hun partner werkzaam is, voor hoeveel uur dat is, in wat voor dienstverband dat is, wat het niveau van het beroep is, of dat hun partner een uitkering ontvangt.

Verder zijn gegevens over de arbeidsmarktgeschiedenis van de respondenten beschikbaar. Respondenten hebben in het interview aangegeven hoeveel betaalde banen van twaalf uur of meer zij hebben uitgeoefend, of zij sinds het 18de levensjaar één of meer periodes van werkloosheid of langdurige ziekte hebben meegemaakt, of zij weleens een uitkering hebben ontvangen, of dat nog steeds zo is en hoeveel maanden zij de uitkering hebben ontvangen.

Naast de vragenlijstgegevens geven ook gegevens van het IPO'06-'08 (CBS) inzicht in economisch kapitaal. Zo is op basis van deze gegevens bekend in hoeverre loon of een uitkering de belangrijkste inkomensbron van het huishouden was in 2006, 2007 en 2008.

Menselijk kapitaal: opleiding

Op basis van het interview is van elk van de ouders en van de eventuele partner het hoogste opleidingsniveau bekend. Respondenten zijn over hun eigen opleiding en onderwijsloopbaan uitvoeriger bevraagd. Op basis van deze vragen is bekend wat het hoogste opleidingsniveau is van de respondent, maar ook hoe die daar gekomen is. Wat betreft de basisschoolperiode heeft de respondent aangegeven hoe vaak hij of zij is blijven zitten, en of hij of zij speciaal onderwijs heeft genoten. Wat betreft het voortgezet onderwijs is bekend hoe vaak iemand is blijven zitten en wat het hoogst behaalde diploma is. Daarnaast is bekend of respondenten nog vervolgcursussen hebben gevolgd en wat het niveau daarvan was. Het aantal keer blijven zitten op de basisschool en in het voortgezet onderwijs is opgeteld tot één gegeven.

Sociaal kapitaal: rolmodellen en opvoeding

Wat betreft sociaal kapitaal is vooral naar de rol van de ouders en het gezin gekeken. Aan respondenten is een aantal vragen voorgelegd over hoe zij en hun ouders met elkaar omgingen in beide jeugdige perioden. Op basis van deze vragen zijn verschillende schalen (en samengestelde gegevens) geconstrueerd. Er is een schaal voor het gezinsklimaat ($\alpha = 0,84$): een hogere score betekent dat er meer regelmaat en respect en minder agressie in het gezin was. Daarnaast is er een schaal geconstrueerd voor het leesklimaat toen de respondent tussen de 8 en 12 jaar ouder was (of ouders één of meer kranten lasen, of ze voorlasen aan de kinderen en of de persoon zelf las; $\alpha = 0,62$), waarbij een hogere score wijst op meer lezen. Verder is een schaal geconstrueerd voor de mate van betrokkenheid die ouders hadden bij de opleiding van hun kind, en één voor de interesse die ouders hadden in activiteiten van hun kind (kijken naar een voorstelling of wedstrijd). Daarnaast is aan respondenten gevraagd of hun ouders bij de schoolvakken Nederlands, wiskunde en Engels hulp konden bieden, hiervan is een samengestelde variabele gemaakt. Ook is gevraagd of er nog anderen in de omgeving van de respondent waren die hielpen bij school. Verder is in het interview nagegaan of Nederlands de gebruikelijke taal was in het huishouden, of dat er dialect of een andere taal werd gesproken.

Fysieke en psychologische hulpbronnen: gezondheid

In het interview is aan respondenten gevraagd hoe hun gezondheid en hoe die van hun partner in het algemeen is. Daarnaast hebben de respondenten aangegeven of zij of hun partner een langdurige aandoening of handicap hebben, en in welke mate dat belemmerend is. Respondenten hebben ook aangegeven hoe hun gezondheid als 8-12-jarig kind was en of zij toen last hadden van een handicap of chronische ziekte.

Wat betreft de psychologische hulpbronnen is gekeken naar de gemoedstoestand als volwassene en het welbevinden van de respondent als 8-12-jarig kind. De schaal voor de algemene gemoedstoestand is gebaseerd op vijf vragen, waarbij een hogere score op de schaal een rustiger en kalmere gemoedstoestand weergeeft ($\alpha = 0,79$). Het welbevinden als 8-12-jarig kind is gebaseerd op zeven vragen, een hogere score op de schaal geeft aan dat respondenten als kind in het algemeen lekker in hun vel zaten ($\alpha = 0,82$). Verder is naar de algemene gezondheid van de ouders gevraagd toen de respondent tussen de 8 en 12 jaar oud was en is ook aan de respondenten gevraagd of hun ouders psychische problemen hadden tijdens de jeugd van de respondenten.

Persoonlijke kenmerken: niet-westerse herkomst en eenoudergezin

Aan de hand van registratiegegevens van het CBS is de herkomst van de respondenten vastgesteld.

Tijdens het interview is gevraagd of de respondent kinderen heeft en of hij/zij nu een partner heeft. Aan de hand van deze gegevens is vastgesteld of de respondent nu, als ouder, in een eenoudergezin woont. Tevens is gevraagd bij wie hij/zij het grootste gedeelte van elk van de twee jeugdige periodes woonde, bij beide ouders, bij vader of bij moeder, of een andere mogelijkheid zoals bij grootouders of in een instelling. De meeste respondenten woonden gedurende hun gehele jeugd bij beide ouders (85%). Omdat in de overige 15% van de antwoorden veel variatie was, is niet afgeleid of iemand in een eenoudergezin woonde, maar juist of iemand gedurende de twee jeugdige periodes in een gezin met beide ouders heeft gewoond.

3.3 Analyses

Om te achterhalen of er sprake is van overdracht van armoede zijn drie soorten analyses uitgevoerd. Ten eerste heeft het CBS op ons verzoek twee soorten analyses uitgevoerd op de gehele inkomensstatistiek. Deze analyses, die zijn beschreven in hoofdstuk 4, kader 4.1, geven een representatief beeld van het risico op armoede bij alle kinderen in Nederland van 0 tot 17 jaar en geeft ook weer in hoeverre dat risico verschilt voor kinderen van verschillende leeftijden. Ten tweede hebben wij eenzelfde soort analyse uitgevoerd op de gegevens van de benaderde respondenten. In deze analyse hebben wij gekeken in hoeverre het risico op overdracht van armoede groter is wanneer respondenten als kind langdurig arm waren. Daarna hebben we met correlaties geanalyseerd in hoeverre opgroeien in armoede samenhangt met (meer) sociale uitsluiting in de drie in het interview onderscheiden periodes.

Ten slotte hebben we de vraag naar de verklarende mechanismen voor de overdracht van armoede en sociale uitsluiting in twee stappen benaderd. Eerst hebben we een selectie

gemaakt van mogelijk verklarende variabelen. Met behulp van correlaties hebben we gekeken welke variabelen samenhangen met armoede toentertijd en met armoede en/of sociale uitsluiting als volwassene. Na deze selectie hebben wij met behulp van pad-analyses in Mplus een verklarend model geschat. Op deze manier worden causale routes van armoede als kind naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene gemodelleerd. In het vorige rapport (Roest et al. 2010) is deze methode ook gebruikt, toen zijn de paden op basis van theoretische verwachtingen getrokken. In dit onderzoek zijn de causale paden daarnaast ook op basis van chronologische voorwaarden tot stand gekomen: kenmerken op 8- tot 12-jarige leeftijd gaan logischerwijs vooraf aan gebeurtenissen toen respondenten tussen de 13 en 18 jaar oud waren, en gegevens over de arbeidsmarktloopbaan en de samenstelling van het huidige huishouden betreffen de periode na het 18de levensjaar. Omdat met deze tijdsvolgorde in het model rekening is gehouden, is dit een sterke aanwijzing voor de causale relatie tussen de verschillende variabelen. Hier dient echter wel rekening gehouden te worden met het feit dat een deel van de gegevens retrospectief is. De causale relatie kan anders liggen wanneer respondenten zaken van toen negatiever voorstellen dan ze in werkelijkheid waren, als ze nu in een nare situatie verkeren. Zoals hiervoor echter al is opgemerkt, mensen blijken nare zaken uit hun verleden eerder niet te rapporteren dan ze te overschatten (Hardt en Rutter 2004).

Noten

- 1 Huishoudens met een inkomen in de onderste 20% van de inkomensverdeling zijn waarschijnlijk arm. Huishoudens met een inkomen in het 6e en 7e deciel van de inkomensverdeling zijn niet arm, maar ook niet extreem rijk.
- 2 De grensbedragen voor armoede zijn voor elk jaar vastgesteld. In 1985 lag het niet-veel-maar-toereikendcriterium voor een alleenstaande op een jaarlijks inkomen van 6230 euro, in 1989 op 6349 euro, in 2006 op 10.938 euro, in 2007 op 11.172 euro en in 2008 op 11.532 euro.

4 Overdracht van armoede en sociale uitsluiting

Welk deel van de mensen die als kind in een arm huishouden leefden, is als volwassene zelf arm? In hoeverre zijn arme kinderen sociaal uitgesloten en blijft dit verband bestaan in hun latere jeugd en wanneer zij volwassen zijn? Deze twee onderzoeksvragen staan in dit hoofdstuk centraal. In het eerste deel van dit hoofdstuk kijken we in hoeverre armoede van generatie op generatie, van ouders op hun volwassen kinderen, wordt overgedragen. Daarna zullen we de samenhang tussen armoede en sociale uitsluiting in de verschillende levensfasen toelichten.

4.1 Overdracht van armoede

Inkomensmobiliteit

In Nederland is veel inkomensmobiliteit tussen generaties, maar de mobiliteit is lager in de laagste en de hoogste inkomensgroepen. Wanneer er volledige inkomensmobiliteit is, is er geen sprake van intergenerationele overdracht van de inkomenspositie. Er is namelijk volledige mobiliteit wanneer iedereen evenveel kans heeft om in een van de inkomensgroepen terecht te komen, ongeacht de positie van de ouders. In tabel 4.1 is de inkomensverdeling van ouders en die van de kinderen opgedeeld in vier groepen, te weten de onderste 20% van de inkomensverdeling, de groep die valt in de derde, vierde en vijfde 10%-groep, de groep die valt in de zesde en zevende 10%-groep en de groep die valt in de bovenste 30% van de inkomensverdeling. In het geval van volledige inkomensmobiliteit zou elke 10%-groep van de ouders gevuld zijn met 10% van hun kinderen. Bij volledige mobiliteit zouden alle kolommen in de tabel dus gevuld moeten zijn met de waarden 20%, 30%, 20% en 30%. De eerste waarde is echter 27,2%: dit geeft aan dat kinderen van ouders uit de onderste 20% van de inkomensverdeling in 1985 zelf ook vaker terechtkomen in de onderste 20% van de inkomensverdeling. Deze kinderen hebben een additionele kans van 7,2% om later zelf ook een laag inkomen te hebben. De inkomenspositie van kinderen is vrijwel onafhankelijk van die van hun ouders, als hun ouders een inkomen hadden dat viel in de derde tot en met de zevende 10%-groep van de inkomensverdeling. Hadden ouders een hoger inkomen, dan is de kans dat hun kinderen zelf ook een hoog inkomen hebben 9% groter. Met name in de laagste en de hoogste inkomensgroepen is er dus minder mobiliteit en wordt de inkomenspositie dus vaker van generatie op generatie overgedragen.

Overdracht van armoede in Nederland

Kijken we specifiek naar kinderen die opgroeien in armoede, dan blijkt dat zij een groter risico lopen om later als volwassene arm te zijn dan kinderen die opgroeien in welvarender gezinnen. Van alle kinderen van 0 tot 17 jaar die arm waren, is 7% als volwassene ook arm. Van de kinderen die niet arm waren, is 4% als volwassene arm (tabel 4.2). Het risico op armoede als volwassene is dus bijna twee keer zo groot voor arme kinderen als voor welvarender leeftijdsgenoten.

Vervolgens is de vraag of het verhoogde risico op armoede als volwassene ook bij de benaderde respondenten aanwezig is. In tabel 4.3 is te zien dat dit inderdaad het geval is. Onder de respondenten die als kind arm waren is een groter percentage als dertiger arm dan onder de respondenten die als kind niet arm waren. Van de respondenten die in 1985 in een arm huishouden leefden is namelijk 10,3% in 2006, 2007 of 2008 ook één of meer keer arm, terwijl dit maar 8,7% is bij de respondenten die in 1985 niet arm waren. Respondenten waren in 1985 allen tussen de 8 en 12 jaar, daarom kunnen we de resultaten in tabel 4.3 het beste vergelijken met de cijfers op de tweede rij in tabel 4.2. Net als bij de groep 8-12-jarigen in de Nederlandse bevolking is van de personen die als kind arm waren ongeveer 2% meer arm als volwassene dan van de personen die als kind niet arm waren.

Kader 4.1

Intergenerationele overdracht van armoede onder de Nederlandse bevolking¹

Er zijn ruim 57.000 personen in de inkomensstatistiek opgenomen van wie gegevens geregistreerd zijn in 1985 en in 2008. De kinderen waren in 1985 tussen 0 en 18 jaar, hun ouders (meer specifiek: het hoofd van het huishouden) waren toen gemiddeld 39 jaar oud. Het inkomen van de inmiddels opgegroeide kinderen in 2008 is vergeleken met dat van hun ouders in 1985. Om een beeld te geven van de volledige inkomensmobiliteit tussen de generaties, zijn de inkomens eerst ingedeeld in 10%-inkomensgroepen. Daarna is meer specifiek gekeken naar de overdracht van armoede. Hiertoe is het percentage arme volwassenen bepaald bij degenen die als kind arm waren en degenen die als kind niet arm waren. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen drie afzonderlijke leeftijdsgroepen. Zij die in 1985 tussen 0 en 7 jaar oud waren en in 2008 tussen 23 en 30 jaar oud zijn; de 8- tot 12-jarigen die nu dertiger zijn en van wie een aantal aan dit onderzoek deelgenomen heeft; en de 13- tot 17-jarige kinderen die in 2008 36 tot 40 jaar oud zijn. Om te bepalen of armoede wordt doorgegeven van generatie op generatie, is de 'niet veel maar toereikend'-grens gebruikt. De resultaten van deze analyses staan in de tabellen 4.1 en 4.2.

Tabel 4.1

Positie van personen op de inkomensverdeling in 2008 naar positie van hun ouders op de inkomensverdeling in 1985 (in 10%-groepen)

inkomensgroep kinderen in 2008	inkomensgroep ouders in 1985			
	1e – 2e 10%-groep (laagste inkomens)	3e – 5e 10%- groep	6e – 7e 10%- groep	8e – 10e 10%- groep (hoogste inkomens)
1e – 2e 10%-groep	27,2	19,9	17,8	16,7
3e – 5e 10%-groep	32,5	32,9	30,5	25,2
6e – 7e 10%-groep	18,8	21,2	21,0	19,0
8e – 10e 10%-groep	21,5	26,1	30,7	39,1
totaal	100	100	100	100

Bron: CBS (IPO'85,'08)

Tabel 4.2

Personen met een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in 2008 naar leeftijdscategorie en naar inkomenspositie van hun ouders in 1985 (in procenten)

	inkomen ouders in 1985	
	arm ^a	niet arm
percentage arm ^a in 2008		
kinderen waren 0-7 jaar in 1985	7,6	3,7
kinderen waren 8-12 jaar in 1985	5,8	3,5
kinderen waren 13-17 jaar in 1985	6,8	3,9
totaal	6,9	3,7

a Arm wil zeggen een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium.

Bron: CBS (IP O'85,'08)

Risico groter bij jongere kinderen...

Bovendien is het risico dat arme kinderen later als volwassene arm zijn het grootst voor de jongste groep kinderen. In de 0-7-jarige groep is bijna 8% van de personen die als kind arm waren als volwassene ook arm (tabel 4.2). In de 8-12-jarige groep is dat bijna 6% en in de 13-18-jarige groep is dat bijna 7%. Wie als kind niet arm was, is als volwassene minder vaak arm dan wie als kind wel arm was. Onder personen die als kind niet arm waren ligt het percentage armoede als volwassene 2 tot 4 procentpunt lager dan onder personen die als kind wel arm waren. Het verschil is met 4 procentpunt het grootst in de jongste groep. Het lijkt er dus op dat het effect van opgroeien in armoede groter is wanneer kinderen op jongere leeftijd in armoede leven.

... en wanneer armoede langer duurt

Wanneer respondenten als kind langer arm waren, waren zij als volwassene ook vaker arm. Van de respondenten die in 1985 én 1989 arm waren is 14,7% wel een keer arm geweest in de periode 2006 tot en met 2008. Van de respondenten die alleen in 1985 arm waren, was slechts 8,9% één of meer keer arm in diezelfde periode. Dit is ongeveer net zo hoog als bij respondenten die in 1985 niet arm waren. Het risico dat iemand als volwassene een keer arm is, is dus vooral groter wanneer de situatie van armoede in de kindertijd langer duurde.

Meeste kinderen later niet arm

Uit de resultaten is ook af te leiden dat de meeste kinderen later niet arm zijn. Dat 7% van de arme 0-17-jarigen als volwassene arm is, houdt immers ook in dat 93% van hen later niet arm is. Van de 0-17-jarigen die toen niet arm waren, is 4% arm als volwassene en 96% is dus niet arm. Zelfs als de armoede langdurig was, is nog 85% van de respondenten later niet arm. De meeste kinderen zijn later als volwassene dus niet arm, of zij als kind arm waren of niet. Dit is overigens logisch. Eerder onderzoek van het SCP liet namelijk al zien dat in de periode 2000-2009 rond de 6% à 7% van de Nederlandse bevolking arm is, en 93% à 94% dus niet (Soede en Vrooman 2010). Dat de meeste mensen als volwassene niet arm zijn, doet echter niets af aan het verschil in risico op armoede als volwassene: dat is bijna twee keer zo groot bij arme kinderen als bij welvarender kinderen.

Tabel 4.3

Aandeel arme personen in 2006-2008 naar inkomenspositie van hun ouders in 1985 (gewogen; in procenten)

	inkomenspositie ouders in 1985	
	arm ^a	niet arm
arm ^a in 2008	5,6	4,5
één of meer keer arm ^a in 2006-2008	10,3	8,7

a Arm wil zeggen een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium.

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO'85, '89, '06-'08)

Tabel 4.4

Armoede van personen in 2006-2008 naar duur van armoede hun ouders (gewogen; in procenten)

	niet arm	arm ^a	langdurig arm ^b
niet arm	91,3	91,1	85,0
één of meer keer arm ^a in 2006 - 2008	8,7	8,9	14,9

a Arm wil zeggen een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in één jaar.

b Langdurig arm: inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in 1985 én 1989.

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO'85, '89, '06-'08)

4.2 Samenhang armoede en sociale uitsluiting

De tweede onderzoeksvraag in dit onderzoek is in hoeverre arme kinderen later als volwassene, en ook gedurende de jeugd, sociaal uitgesloten zijn. Omdat sociale uitsluiting en armoede bij ouders en kinderen in sterke mate verweven zouden zijn, onderzoeken we ook de mate van sociale uitsluiting bij de ouders in 1985.

Arme kinderen van toen nu meer sociaal uitgesloten

Personen die als kind arm waren, zijn als volwassene gemiddeld meer sociaal uitgesloten dan personen die als kind niet arm waren. Of de armoede toen kort of lang duurde, maakt voor de totale mate van sociale uitsluiting niet zoveel uit. Wel zijn er verschillen wanneer we kijken naar de afzonderlijke dimensies. Wie als kind langdurig arm was, was als volwassene meer uitgesloten van sociale participatie en de toegang tot basale sociale rechten. Ofte wel: kinderen die langer arm zijn, lopen als volwassene later een groter risico minder deel te nemen aan sociale activiteiten en beperkingen te ervaren in de toegang tot basale sociale rechten. Zij wonen in een minder prettige leefomgeving en zien daardoor wellicht minder mogelijkheden voor sociale participatie. Na kortdurende armoede toen, was er bij volwassenen juist meer sprake van materiële deprivatie. Op de dimensie normatieve integratie wordt weer een ander patroon gevonden. Daar maakt de armoede die iemand meemaakte als kind nauwelijks verschil.

Armoede als kind en sociale uitsluiting gedurende de jeugd

Ook wanneer we naar de twee periodes in de jeugd kijken, verschilt de mate van uitsluiting op de verschillende gebieden. Ongeacht de duur van de armoede, waren de respondenten die als kind arm waren meer sociaal uitgesloten toen zij 8 tot 12 jaar waren dan degenen die toen niet arm waren. Zij waren meer materieel gedepriveerd dan niet-arme kinderen en blijken minder sociaal te participeren dan niet-arme kinderen. Net als toen de respondenten tussen de 8 en 12 jaar oud waren, was er bij de respondenten toen zij 13 tot 18 jaar oud waren sprake van minder sociale participatie als hun huishouden in de jaren tachtig arm was. Of het huishouden één of twee keer arm was, maakte ook nu geen verschil. Op de dimensies materiële deprivatie, normatieve integratie en toegang tot basale sociale rechten scoorden de respondenten tussen hun 13de en 18de levensjaar echter niet slechter als hun huishouden in de vorige eeuw arm was. Armoede als kind lijkt dus samen te hangen met de mate van sociale uitsluiting die men als kind en later als volwassene ervaart, maar de samenhang is niet op alle dimensies van sociale uitsluiting aanwezig.

Tabel 4.5

Sociale uitsluiting van personen naar armoede van de ouders, totale index en per dimensie op verschillende leeftijden (gewogen)

	niet arm	arm ^a	langdurig arm ^b
leeftijd 32–36 jaar			
sociale uitsluiting	-	+	+
materiële deprivatie	0	+	0
sociale participatie	0	0	+
normatieve integratie	0	0	0
basale sociale rechten	0	0	+
leeftijd 13–18 jaar			
materiële deprivatie	0	0	0
sociale participatie	-	+	+
normatieve integratie	0	0	0
basale sociale rechten	0	0	0
leeftijd 8–12 jaar			
materiële deprivatie	-	+	+
sociale participatie	-	+	+

a Arm wil zeggen een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in één jaar.

b Langdurig arm: inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in 1985 én 1989.

- minder dan gemiddelde mate van uitsluiting (95% betrouwbaarheidsinterval (95BI) < 0).

0 gemiddelde mate van uitsluiting (95BI incl. 0).

+ meer dan gemiddelde mate van uitsluiting (95BI > 0).

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

Sociale uitsluiting bij de ouders

Behalve naar de sociale uitsluiting van de respondenten als kind van 8 tot 12 jaar is de respondenten ook gevraagd in hoeverre hun ouders toentertijd sociaal uitgesloten waren. Zoals valt te verwachten, vertoont de armoede van toen een sterke samenhang met de mate van materiële deprivatie van de ouders. Arme ouders waren gemiddeld meer materieel gedepriveerd dan welvarender ouders. Opvallend is echter dat arme ouders toen alleen minder sociale participatie rapporteerden, wanneer de armoede van korte duur was. Ouders die in 1985 en 1989 arm waren, waren niet meer sociaal uitgesloten dan ouders die toen niet arm waren. Over de reden hiervan kunnen we slechts speculeren. Zo kan de duur van de armoede geleid hebben tot andere vormen van sociale participatie. Bijvoorbeeld omdat iemand na verloop van tijd in contact komt met andere mensen die in dezelfde situatie verkeren.

Tabel 4.6

Sociale uitsluiting bij de ouders naar armoede in 1985 en 1989 (gewogen)

	niet arm	arm ^a	langdurig arm ^b
materiële deprivatie	-	+	+
sociale participatie	0	+	0

a Arm wil zeggen een inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in één jaar.

b Langdurig arm: inkomen onder het niet-veel-maar-toereikendcriterium in 1985 én 1989.

- minder dan gemiddelde mate van uitsluiting (95% betrouwbaarheidsinterval ($95B1 < 0$)).

0 gemiddelde mate van uitsluiting ($95B1$ incl. 0).

+ meer dan gemiddelde mate van uitsluiting ($95B1 > 0$).

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO'85,'89, '06-'08)

4.3 Samenvatting

De kans dat iemand als volwassene arm is, is groter wanneer die persoon als kind in een arm gezin leefde dan wanneer dat niet het geval was. Het verschil lijkt op het eerste gezicht misschien niet heel erg groot. Van personen die in 1985 als kind (0-17 jaar) arm waren, was 7% in 2008 ook arm. Bij personen die toen niet arm waren, was 4% in 2008 arm. Toch is de kans dat iemand die opgroeit in armoede als volwassene ook arm is, is bijna twee keer zo groot als bij iemand die als kind in een welvarender gezin verkeerde. Bovendien is de kans dat iemand als volwassene arm is groter als de armoede op jongere leeftijd plaatsvond en als de armoede langer duurde. Aan de andere kant is het wel zo dat de meeste kinderen later niet arm zijn, ongeacht of ze opgroeiden in armoede of niet. Behalve met een grotere kans op armoede, gaat opgroeien in armoede ook samen met een hogere mate van sociale uitsluiting op alle leeftijden. Deze verschillen manifesteren zich vooral op het gebied van sociale participatie en materiële deprivatie. Zo hebben volwassenen nu meer materiële tekorten en nemen ze minder deel aan sociale activiteiten, wanneer zij als kind arm waren vergeleken met degenen die toen niet arm waren. Deze verschillen bestonden ook al toen zij tussen 8 en 12 jaar oud waren. In diezelfde periode

was er bij hun ouders ook een grotere mate van materiële deprivatie en een geringere mate van sociale participatie als het gezin toen arm was. De daaropvolgende periode, toen de volwassenen van nu 13 tot 18 jaar oud waren, bestond het verschil in materiële deprivatie niet meer, maar was het verschil in sociale participatie nog wel aanwezig. Op andere gebieden van sociale uitsluiting, normatieve integratie en toegang tot basale sociale rechten zijn de verschillen minder uitgesproken of afwezig. Volwassenen die als kind langdurig arm waren, hebben nu gemiddeld minder toegang tot basale sociale rechten dan volwassenen die toen niet arm waren. Toen zij 13 tot 18 jaar waren, was er op dit gebied geen verschil. Op het gebied van normatieve integratie is in geen van de periodes een verschil gevonden.

Noot

- 1 Analyses van het CBS, uitgevoerd door L. Moonen en M. van den Brakel, op integrale inkomensstatistiek IPO'85,'08.

5 Routes naar sociale uitsluiting en armoede als volwassene

Nu we hebben vastgesteld dat opgroeien in armoede samenhangt met een grotere kans op armoede als volwassene en er een verband bestaat tussen sociale uitsluiting in de jeugd en op latere leeftijd, staat in dit hoofdstuk de derde onderzoeksvraag centraal: Welke mechanismen verklaren de relatie tussen opgroeien in armoede enerzijds en armoede en sociale uitsluiting als volwassene anderzijds? Eerst beschrijven wij in 5.1 tot en met 5.5 welke kenmerken zowel samenhangen met armoede in de kindertijd als met armoede en sociale uitsluiting op volwassen leeftijd. Daarna volgt de tweede stap, waar wij de 'tussenvallende' factoren opnemen in een verklarend regressiemodel.

5.1 Sociale uitsluiting in de jeugd, en armoede en sociale uitsluiting nu

Minder sociale participatie en meer materiële deprivatie in de jeugd

In het vorige hoofdstuk is beschreven dat arme kinderen gedurende hun hele jeugd, en ook nog als volwassene, meer materiële tekorten en vaker een gebrekkige sociale participatie hadden dan hun welvarender leeftijdsgenoten. Nu blijkt dat respondenten die als volwassene arm zijn ook vaker zijn blootgesteld aan sociale uitsluiting in hun jeugd dan respondenten die nu niet arm zijn. Zij hadden als kind en als jongere een geringere mate van sociale participatie. Daarnaast waren zij als kind meer materieel gedepriveerd. Hun ouders namen minder deel aan sociale activiteiten en hadden meer materiële tekorten toen zij kind waren.

Arm, maar niet minder normatieve integratie of toegang tot sociale rechten

Respondenten die als volwassene arm zijn, waren als jongere niet meer uitgesloten op deze gebieden dan degenen die als volwassene niet arm zijn. Dit betekent dat iemand die zich gedurende zijn of haar jeugd minder aan algemeen geldende normen en waarden hield, vaker in contact kwam met jeugdzorg of in een slechtere buurt woonde, op latere leeftijd niet vaker arm is dan iemand bij wie deze factoren zich in de jeugd niet voordeden.

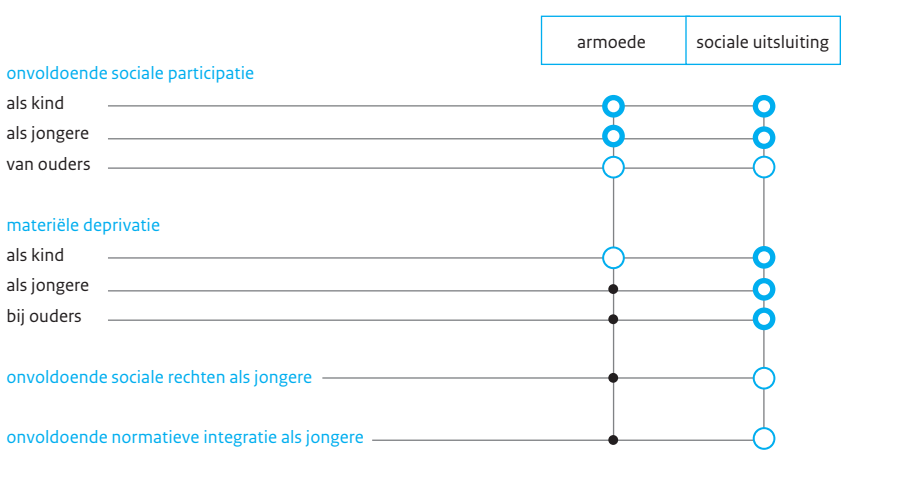
Sociale uitsluiting van nu was er vaak vroeger al

Respondenten die als volwassene meer sociaal uitgesloten zijn, waren dat in hun jeugd vaak ook al. Op alle gebieden van sociale uitsluiting ondervonden personen die nu sociaal uitgesloten zijn in hun jeugd al achterstanden. Zij namen gedurende hun hele jeugd minder deel aan sociale activiteiten, zoals naar verjaardagsfeestjes gaan, hadden meer materiële tekorten en leefden, als 13-18-jarige, in een minder veilige omgeving dan personen die nu minder sociaal uitgesloten zijn. Niet alleen zichzelf, ook hun ouders hadden al achterstanden, zowel wat betreft materiële deprivatie als wat betreft sociale participatie.

Dat er zo'n sterke samenhang is tussen de sociale uitsluiting van nu en toen, kan ook komen omdat aan respondenten gevraagd is terug te kijken naar de sociale uitsluiting in hun jeugd. Wie nu sociaal uitgesloten is, heeft mogelijk een negatiever beeld van zijn/haar sociale uitsluiting toen. In ander onderzoek is echter gebleken dat mensen meestal

de negatieve ervaringen uit hun jeugd onderrapporteren, en dat deze vertekening minder optreedt wanneer gevraagd wordt naar heel concrete zaken (Hardt en Rutter 2004). Bij sociale uitsluiting is hier ook gevraagd naar heel concrete zaken, zoals of iemand naar verjaardagsfeestjes ging, en naar de aanwezigheid van duurzame goederen, zoals een koelkast of een auto. Daarom kunnen we stellen dat de sociale uitsluiting van nu er vroeger inderdaad ook al was.

Figuur 5.1
Samenhang van sociale uitsluiting in de jeugd met armoede en sociale uitsluiting als volwassene

Odds ratios (herwogen):

- geen significante samenhang: ●
- een odds ratio van 0,75 t/m 0,99 resp. 1,01 t/m 1,32 wordt aangeduid met ○ resp. ●
- een odds ratio van 0,50 t/m 0,74 resp. 1,33 t/m 1,99 wordt aangeduid met ● resp. ●
- een odds ratio van 0,25 t/m 0,49 resp. 2,00 t/m 2,99 wordt aangeduid met ● resp. ●
- een odds ratio van < 0,25 resp. ≥ 4 wordt aangeduid met ● resp. ●

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

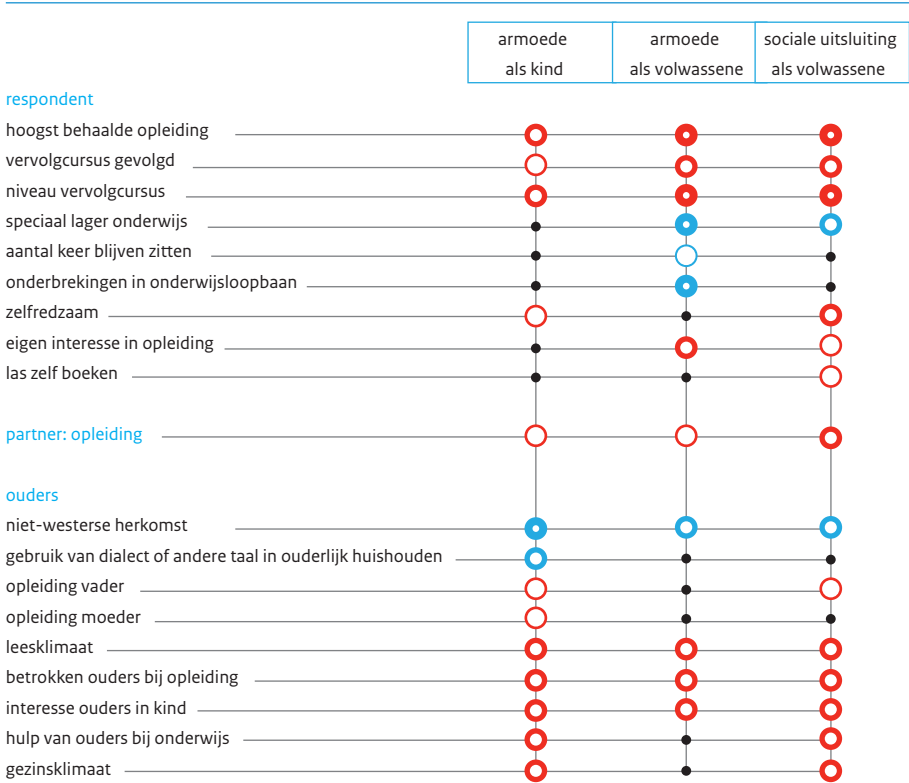
5.2 Opleiding en opvoeding

Arme kinderen hebben lagere opleiding, lager opgeleiden zijn vaker arm

Respondenten die als kind arm waren, ronden een minder hoge opleiding af, en een minder hoge opleiding hangt samen met een grotere kans op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Kinderen die niet opgroeiden in armoede, deden als volwassene bovendien vaker nog een vervolgcursus na hun opleiding dan respondenten die als kind arm waren en het niveau van deze cursus was ook hoger. In hoofdstuk 2 is al opgemerkt dat opleiding een belangrijke rol speelt bij het ontstaan van armoede, maar ook dat een lagere opleiding het gevolg kan zijn van opgroeien in armoede. Dat is hier waarschijnlijk ook het geval.

Figuur 5.2

Samenhang van opleidings- en opvoedingskenmerken met armoede en sociale uitsluiting als kind en als volwassene

Odds ratios (herwogen):

- geen significante samenhang: ●

- een odds ratio van 0,75 t/m 0,99 resp. 1,01 t/m 1,32 wordt aangeduid met ○ resp. ○

- een odds ratio van 0,50 t/m 0,74 resp. 1,33 t/m 1,99 wordt aangeduid met ● resp. ●

- een odds ratio van 0,25 t/m 0,49 resp. 2,00 t/m 2,99 wordt aangeduid met ● resp. ●

- een odds ratio van < 0,25 resp. ≥ 4 wordt aangeduid met ● resp. ●

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

Personen die als kind arm waren, zijn minder zelfredzaam dan personen die als kind niet arm waren. Zij hebben vaker hulp nodig bij het invullen van allerlei formulieren van officiële instanties bijvoorbeeld om huurtoeslag aan te vragen, bij het afhandelen van financiële zaken, bij internetbankieren of bij het zoeken van informatie op het internet. Bij personen die als volwassene arm zijn of meer sociaal uitgesloten zijn, is ook sprake van een lagere zelfredzaamheid dan bij personen die dat niet zijn.

Niet méér onderbrekingen of minder interesse in onderwijs bij arme kinderen

Andere onderwijsgegevens blijken niet samen te hangen met de armoede als kind. Kinderen die opgroeiden in armoede, hadden geen grotere kans om op het speciaal onderwijs te zitten dan kinderen die toen niet arm waren. Ook zijn ze gemiddeld even vaak blijven zitten en hebben ze gemiddeld even veel of even weinig onderbrekingen in hun onderwijsloopbaan meegemaakt als kinderen die niet arm waren. Of een respondent op het speciaal onderwijs zat, vaker is blijven zitten of meer onderbrekingen heeft meegemaakt hangt overigens wel samen met een grotere kans op armoede als volwassene, en uiteraard ook met het uiteindelijk behaalde diploma.

Ook de interesse die iemand in de eigen opleiding had en de mate waarin hij of zij als kind boeken las, hangt niet samen met de armoede die de persoon als kind meemaakte. Maar wel met de sociale uitsluiting nu: wie als kind minder las en minder interesse had in de eigen opleiding, is als volwassene meer sociaal uitgesloten.

Partner en ouders ook lager opgeleid

Respondenten die als kind arm waren, hebben vaker ouders met een lage opleiding dan degenen die toen niet arm waren. En als ze een partner hebben, heeft die vaak ook een lage opleiding. Daarnaast blijkt dat de respondenten met een laag opgeleide partner een groter risico hebben om als volwassene arm of sociaal uitgesloten te zijn. De opleiding van de ouders hangt daarentegen niet samen met het risico op armoede dat respondenten nu lopen. Wel zijn respondenten met een laag opgeleide vader nu gemiddeld meer sociaal uitgesloten dan respondenten met een hoger opgeleide vader.

Armoede en sociale uitsluiting vaker bij niet-westerse respondenten

Respondenten met een niet-westerse achtergrond waren als kind vaker arm en zijn als volwassene vaker arm en meer sociaal uitgesloten dan andere respondenten. Daarnaast werd in de huishoudens van arme kinderen vaker dialect of een andere taal gesproken dan in de niet-arme huishoudens. Of kinderen toen Nederlands of niet spraken, hangt echter niet samen met een grotere kans op armoede of sociale uitsluiting als volwassene.

Minder betrokken ouders en vaker een ongunstig gezinsklimaat

Het leesklimaat, de betrokkenheid van ouders bij de opleiding van hun kinderen, de interesse die ouders hadden in de activiteiten van hun kind, de hulp die ouders konden bieden bij school en het gezinsklimaat hangen alle samen met de armoede van toen. Dit houdt in dat ouders van arme kinderen minder kranten lazen en minder vaak voorlasen dan ouders die niet arm waren. Verder waren zij in mindere mate betrokken bij de opleiding van hun kinderen, zij gingen bijvoorbeeld minder vaak naar ouderavonden. Arme ouders kwamen ook minder vaak kijken naar hun kind wanneer deze bijvoorbeeld een wedstrijd of uitvoering op school had. Bovendien konden arme ouders hun kinderen minder vaak helpen bij vakken als Nederlands, Engels en wiskunde. In het algemeen was er sprake van een ongunstiger gezinsklimaat in de arme gezinnen van toen, dat wil zeggen dat er meer conflicten waren, en regelmaat en netheid waren minder belangrijk. Was het gezin van toen arm, dan waren er toen dus minder van deze hulpbronnen aanwezig dan wanneer het gezin toen niet arm was. Het gebrek aan deze hulpbronnen toen

hangt niet alleen samen met de armoede van toen, het hangt ook samen met een grotere kans op sociale uitsluiting en armoede nu. Het gezinsklimaat en de hulp die ouders konden bieden bij school hangen niet samen met de kans op armoede nu, maar wel met de sociale uitsluiting nu. Het leesklimaat, de betrokkenheid van ouders bij de opleiding van hun kinderen en de interesse die ouders hadden in de activiteiten van hun kind hangen zowel samen met de armoede als met de sociale uitsluiting nu.

5.3 Economisch kapitaal en arbeidsparticipatie

Opgroeien in armoede, minder economisch kapitaal

Wie toen arm was, heeft nu vaak minder economisch kapitaal. Zo blijken respondenten die als kind arm waren, minder vaak (vast) werk te hebben dan degenen die toen niet arm waren. En als ze werk hebben, is dat vaak van een lager niveau.

Kijken we verder naar het aantal banen dat respondenten gehad hebben sinds hun 18de en het aantal maal dat ze langdurig ziek of werkloos of (tijdelijk) arbeidsongeschikt zijn geweest, dan blijkt ook deze geschiedenis minder gunstig te zijn voor personen die als kind arm waren. Personen die als kind arm waren, hebben meer baantjes gehad en zijn vaker ziek, werkloos of arbeidsongeschikt geweest dan personen die niet arm waren. Daarnaast is te zien dat in de arme gezinnen van toen de arbeidsparticipatie lager was dan in de niet-arme gezinnen. Zowel de vaders als de moeders hadden vaker geen betaalde baan en zijn vaker langdurig ziek, werkloos of arbeidsongeschikt geweest tijdens de jeugd van de respondenten die toen arm waren.

Minder economisch kapitaal, meer armoede nu ...

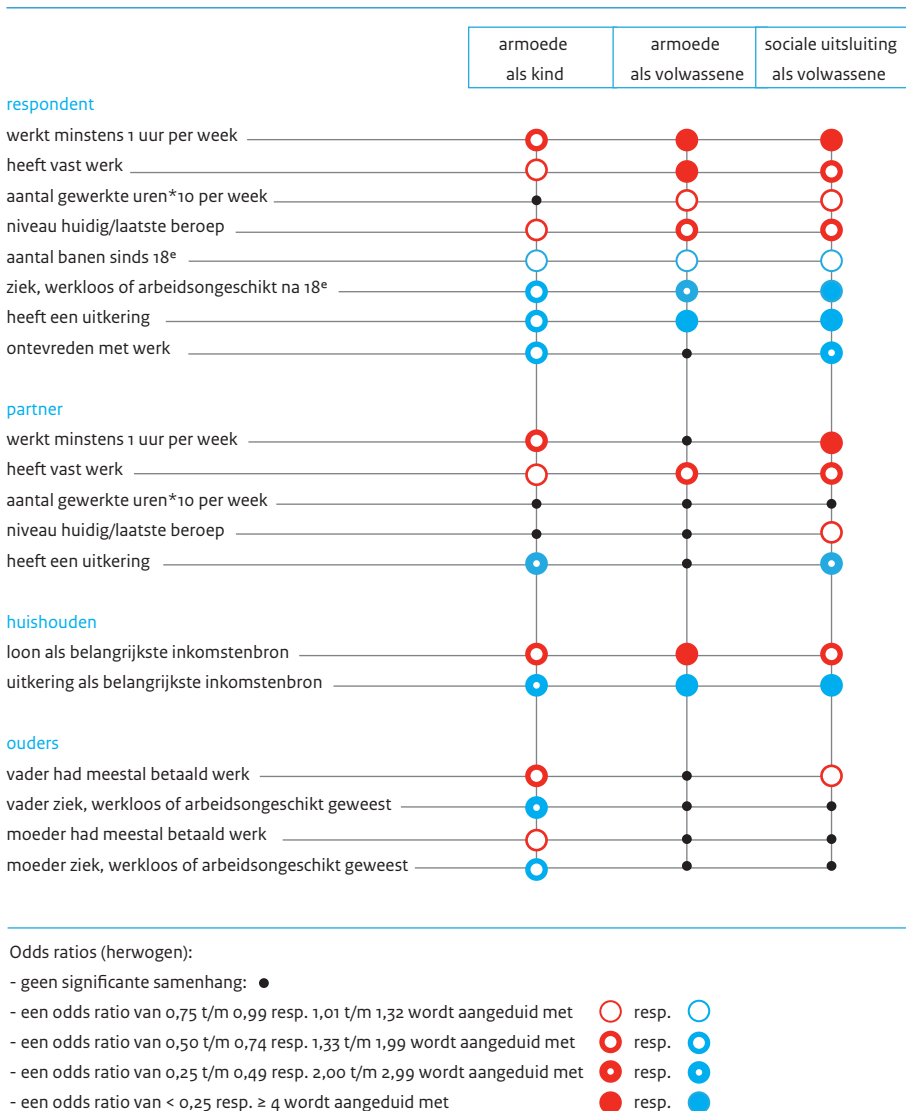
Behalve de armoede van toen hangt ook de armoede die respondenten nu als volwassene ondervinden samen met het gegeven dat er minder economisch kapitaal was en is. Respondenten die een uitkering ontvangen, die niet werken en die in het verleden ook minder gewerkt hebben zijn vaker arm dan de respondenten die wel werken en werkten. Deze resultaten sluiten aan bij onderzoek dat aantoont dat werk een van de belangrijkste redenen is waarom iemand niet arm is (Hoff 2010). Niet alleen de eigen economische hulpbronnen hangen samen met de armoede die respondenten nu ondervinden, ook de economische hulpbronnen die een eventuele partner meebrengt hangen ermee samen.

... en meer sociale uitsluiting nu

Wanneer respondenten minder economische hulpbronnen hebben, zijn ze ook meer sociaal uitgesloten. Voor de mate van sociale uitsluiting maakt het niet uit of de hulpbronnen van de respondent zijn, of dat het de hulpbronnen van de partner zijn. Zelfs de arbeidsparticipatie van de vader toen hangt samen met de sociale uitsluiting die respondenten nu ervaren: werkte vader toen meestal niet, dan is iemand nu meer sociaal uitgesloten. De arbeidsparticipatie van de moeder toen blijkt niet samen te hangen met de sociale uitsluiting van respondenten nu. Daarnaast blijkt dat respondenten die niet tevreden zijn over hun werk ook meer sociaal uitgesloten zijn.

Figuur 5.3

Samenhang van arbeidsparticipatie en indicatoren van economisch kapitaal met armoede en sociale uitsluiting als kind en als volwassene

Bron: SCP (ASOUK '09); CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

Naast de uit de interviews verkregen gegevens over hulpbronnen, is op basis van het IPO ook bekend wat de belangrijkste bron van inkomsten was van het huishouden in

de jaren 2006 tot en met 2008: of dat een uitkering of loon of een andere bron zoals vermogen was. Huishoudens van personen die als kind arm waren, hebben vaker een uitkering en minder vaak loon als belangrijkste inkomstenbron dan huishoudens van personen die als kind niet arm waren. Het feit dat het huishouden een uitkering als belangrijkste bron van inkomen heeft in plaats van loon gaat samen met een hogere kans op armoede en sociale uitsluiting als volwassene.

5.4 Samenstelling huishouden, gezondheid en psychologische hulpbronnen

In arme gezinnen toen meer broers en zussen en minder vaak twee ouders

Als we kijken naar het aantal broers en zussen in het huishouden blijkt dat er vaak meerdere kinderen waren in de arme gezinnen van toen. Naast het aantal broers en zussen waarmee iemand is opgegroeid, kan ook de verdere samenstelling van het ouderlijk huishouden een rol gespeeld hebben bij de armoede. Zo waren personen die als kind of als jongere niet in een gezin met beide ouders woonden, toen ook vaak arm. Of iemand nu een partner heeft, hoeveel partners daarvoor kwamen, of er nu kinderen zijn, hangt niet samen met het feit dat iemand als kind opgroeide in armoede. Wie opgroeide in armoede, woont gemiddeld wel al langer samen met een partner, maar hoe lang iemand al samenwoont met een partner hangt niet samen met meer armoede of sociale uitsluiting als volwassene.

Zonder partner meer sociale uitsluiting en meer armoede nu

Hoe het huishouden van respondenten er nu uitziet mag dan niet samenhangen met de armoede van toen, het hangt voor een deel wel samen met de armoede en sociale uitsluiting van nu. Wie geen vaste partner heeft, is vaker arm en in grotere mate sociaal uitgesloten. Dit is nog sterker het geval wanneer het een alleenstaande moeder betreft. Andere kenmerken van het huidige huishouden hangen niet samen met de mate van sociale uitsluiting en armoede nu.

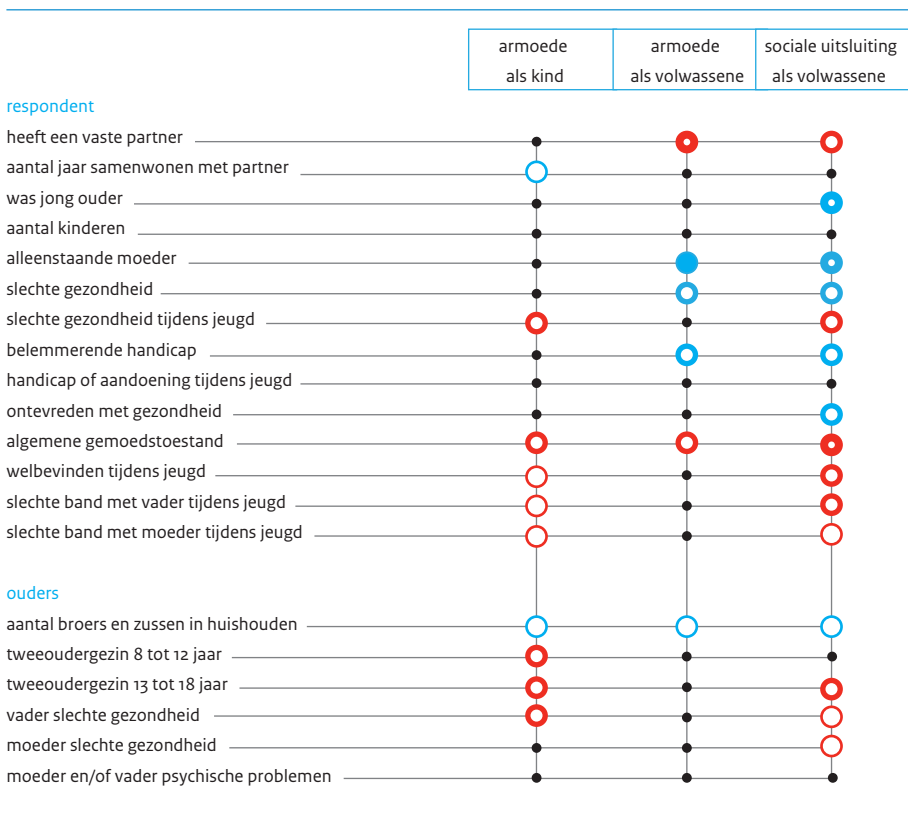
Slechte gezondheid gaat samen met armoede en sociale uitsluiting

Respondenten die als kind arm waren, hadden toen vaak ook een slechte gezondheid. Maar die slechte gezondheid van toen hangt niet samen met meer armoede nu. Wel zijn respondenten die als kind een slechte gezondheid hadden als volwassene meer sociaal uitgesloten. Daarnaast hebben respondenten die nu arm of sociaal uitgesloten zijn, nu vaak ook gezondheidsproblemen of belemmerende handicaps. Bovendien zijn respondenten die meer sociaal uitgesloten zijn minder tevreden over hun gezondheid. Het lijkt er dus op dat een slechte gezondheid gepaard gaat met meer armoede en sociale uitsluiting.

Aan respondenten is ook gevraagd naar de gezondheid van hun ouders toen en of er sprake was van psychiatrische problematiek bij de ouders. Wanneer de gezondheid van vader toen slecht was, was er vaak ook sprake van armoede. Daarnaast hangt de slechte gezondheid van de ouders toen samen met meer sociale uitsluiting bij hun volwassen kinderen nu.

Figuur 5.4

Samenhang tussen huishoudenskenmerken, gezondheid en psychologische hulpbronnen en armoede sociale uitsluiting als kind en als volwassene

Odds ratios (herwogen):

- geen significante samenhang: ●

- een odds ratio van 0,75 t/m 0,99 resp. 1,01 t/m 1,32 wordt aangeduid met ○ resp. ○

- een odds ratio van 0,50 t/m 0,74 resp. 1,33 t/m 1,99 wordt aangeduid met ● resp. ●

- een odds ratio van 0,25 t/m 0,49 resp. 2,00 t/m 2,99 wordt aangeduid met ○ resp. ●

- een odds ratio van < 0,25 resp. ≥ 4 wordt aangeduid met ● resp. ●

Bron: SCP (ASOUK '09); CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

Minder psychologische hulpbronnen, meer armoede en sociale uitsluiting

Wie opgroeide in armoede, had als kind een lager welbevinden, en heeft als volwassene een onrustiger gemoedstoestand. De gemoedstoestand nu hangt niet alleen samen met de situatie van toen, maar ook met de situatie nu. De gemoedstoestand van een respondent is namelijk gunstiger, hij of zij voelt zich in het algemeen kalm en rustig, wanneer

hij of zij niet arm of sociaal uitgesloten is. Dit kan een gevolg zijn van de situatie waarin iemand verkeert. Armoede en sociale uitsluiting zijn nare situaties, en het zou vreemd zijn wanneer dat geen impact heeft op hoe iemand zich voelt. Aan de andere kant kan de armoede en sociale uitsluiting ook het gevolg zijn van psychologische tekorten. Het kan zijn dat mensen die een onrustiger gemoed hebben, ook minder veerkracht hebben om aan de situatie van armoede en sociale uitsluiting te ontkomen.

5.5 Selectie van variabelen

De periode tussen de kindertijd en volwassenheid is lang. Een persoon zal in die tijd verschillende soorten hulpbronnen hebben en opbouwen. In het eerste deel van dit hoofdstuk is van een aantal gegevens over (de opbouw van) hulpbronnen beschreven in hoeverre zij samenhangen met de armoede van toen, de armoede van nu of met de sociale uitsluiting van nu.

Een model dat rekening houdt met al deze gegevens wordt te ingewikkeld. Daarom hebben wij voor de verklarende analyse variabelen geselecteerd die samenhangen met alle drie de kerngegevens in dit onderzoek: de armoede in de kindertijd, de armoede nu en de mate van sociale uitsluiting nu. Daarnaast zijn kenmerken van de ouders geselecteerd die al bestonden vóór de armoede, bijvoorbeeld hun opleiding. Deze kenmerken kunnen namelijk niet alleen bepalend geweest zijn voor hun armoede toen, maar ook voor tekorten aan hulpbronnen voor hun kinderen en het voorkomen van risicofactoren. Door deze selectie zijn kenmerken die een gevolg zijn van de armoede toen, maar niet samenhangen met de armoede of sociale uitsluiting nu niet in de verklarende analyse meegenomen. Ook de kenmerken die een verklaring kunnen geven voor de armoede of de mate van sociale uitsluiting nu, maar niet samenhangen met de armoede toen zijn niet in de verklarende analyse meegenomen. In tabel 5.1 is te zien welke variabelen zijn geselecteerd.

Tabel 5.1

Overzicht van geselecteerde variabelen voor verklarende analyse

kenmerk van: ouders	respondent	partner
materiële deprivatie	materiële deprivatie (8-12 jaar)	
sociale participatie	sociale participatie (8-12 jaar)	
	sociale participatie (13-18 jaar)	
opleiding vader	opleiding	opleiding
opleiding moeder		
	leesklimaat	
	betrokken ouders bij opleiding	
	interesse ouders in kind	
	hulp van ouders bij onderwijs	
	gezinsklimaat	
vader had meestal betaald werk	heeft vast werk	heeft vast werk
moeder had meestal betaald werk	aantal banen sinds 18de	
	ziek, werkloos of arbeidsongeschikt na 18de	
	heeft een uitkering	
	ontevreden met werk	
	belangrijkste bron inkomen huishouden	
tweeoudergezin (8-12 jaar)		
tweeoudergezin (13-18 jaar)		
aantal broers en zussen in huishouden		
gezondheid vader	slechte gezondheid in jeugd	
gezondheid moeder	handicap of aandoening in jeugd	
	welbevinden in jeugd	
	slechte gezondheid	
	belemmerende handicap	
	algemene gemoedstoestand	
niet-westerse herkomst		

5.6 Verklarende mechanismen

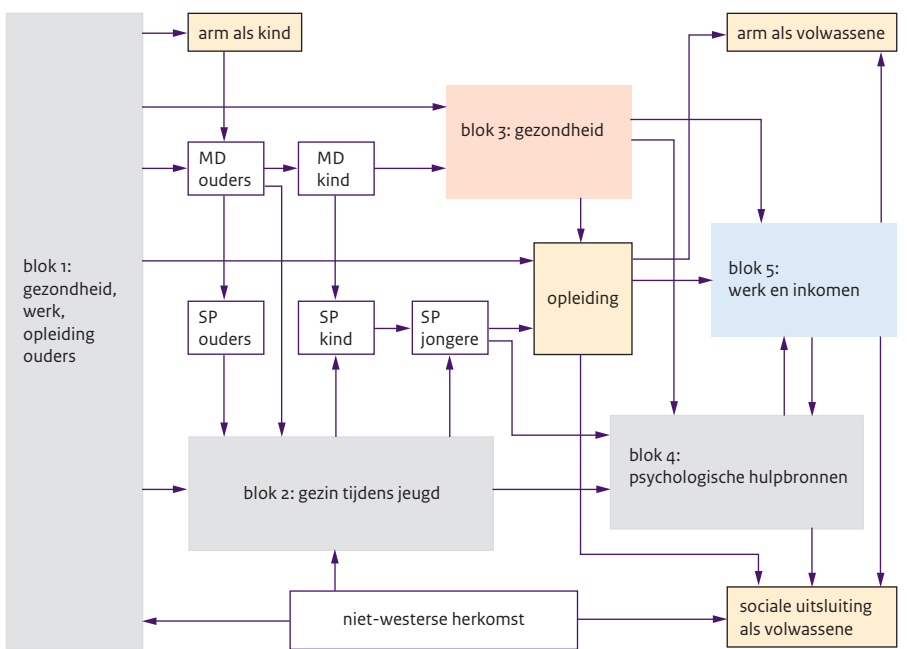
In het tweede deel van dit hoofdstuk zullen we dieper ingaan op de vraag waarom respondenten die als kind opgroeiden in armoede als volwassene meer sociaal uitgesloten en vaker arm zijn. Het resultaat van de verklarende analyse is een complex model met verschillende causale paden. Het model in figuur 5.1 is een vereenvoudigde weergave van het uiteindelijke model. Het geeft schematisch weer welke processen een rol gespeeld kunnen hebben op de route van armoede als kind naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene.

Het model laat zien dat er verschillende paden zijn van opgroeien in armoede naar armoede en sociale uitsluiting die respondenten als volwassene ervaren. Het model laat ook zien hoe de opbouw van verschillende vormen van kapitaal verweven is. Het opgebouwde economisch kapitaal, werk en inkomen en het menselijk kapitaal, de hoogte

van de opleiding, zijn direct van invloed op de kans dat iemand als volwassene arm is. Deze factoren beïnvloeden ook in hoeverre iemand als volwassene sociaal uitgesloten is. Daarnaast gaan ook een niet-westerse achtergrond en minder psychologische hulpbronnen gepaard met meer sociale uitsluiting als volwassene. Werk en inkomen, de hoogte van de opleiding en de psychologische hulpbronnen hangen samen met de gezondheid, de mate van sociale participatie en met de opvoeding in het gezin. Deze verschillende hulpbronnen hangen weer af van de verschillende bronnen van ouderlijk kapitaal, hun sociale participatie, materiële deprivatie, hun werk, hun opleiding en hun gezondheid en ook met de armoede die respondenten als kind meemaakten.

Figuur 5.5

Schematische weergave van geschat model ter verklaring van armoede en sociale uitsluiting als volwassene

Model fit: CFI 0,90, RMSEA 0,04; gewogen model.

Verklaarde variantie: sociale uitsluiting = 41%, armoede = 52%.

MD: materiële deprivatie; SP: sociale participatie

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO'85, '89, '06-'08)

In de figuur zijn vijf blokken te zien. Elk blok representeert een samenhangend deel van de causale route. In figuur 5.2 worden deze deelroutes gedetailleerd weergegeven. Met uitzondering van het aantal broers en zussen in het huishouden en de mate van zelfredzaamheid zijn alle variabelen die in de vorige paragraaf zijn geselecteerd, in dit model

opgenomen. Zonder in te gaan op het belang van de verschillende factoren, beschrijven we eerst in vogelvlucht welke routes in het model bestaan. We beginnen met de globale routes, daarna zullen we elk van de deelroutes, zoals weergegeven, in figuur 5.2 nader toelichten. In 5.6 zullen we ingaan op de grootte van de verschillende effecten en toelichten welke van de factoren en routes het meest ertoe doen.

De routes in vogelvlucht

We beginnen in de figuur links bovenaan bij het blok 'arm als kind' en eindigen bij het blok 'arm als volwassene' of bij het blok 'sociale uitsluiting als volwassene'. Er is geen directe pijl van 'arm als kind' naar 'arm als volwassene' of naar 'sociale uitsluiting als volwassene'. Dit betekent dat armoede als kind in het model geen direct effect heeft op de kans op armoede of sociale uitsluiting als volwassene. De samenhang komt dus tot stand via een route langs één of meer blokken of factoren.

Als gevolg van de armoede van toen hadden de ouders toen meer materiële achterstanden. Ook de respondenten ondervonden als kind materiële tekorten. Vervolgens leidden de grotere materiële tekorten bij de kinderen ertoe dat zij als kind een geringere sociale participatie hadden. Via deze weg leidde het ook tot minder sociale participatie als tiener. De geringere sociale participatie die arme kinderen als tiener hadden, is een van de oorzaken van een lager opleidingsniveau. De materiële deprivatie bij ouders heeft ook via twee andere routes effect gehad op de opleiding van hun kinderen. Ten eerste hadden respondenten die arm waren als kind niet alleen meer materiële tekorten, zij hadden vaak ook meer gezondheidsproblemen (blok 3). Deze gezondheidsproblemen leidden tot minder goede resultaten in het onderwijs. Ten tweede had de materiële deprivatie van toen ook gevolgen voor het gezin tijdens de jeugd (blok 2). Als gevolg van de armoede van toen en de ermee gepaard gaande materiële tekorten en verminderde sociale participatie bestond er meer spanning in het gezin. Dit had uiteindelijk ook zijn weerslag op de opleiding die respondenten afrondden en de psychologische hulpbronnen die zij opbouwden. In hoeverre respondenten psychologische hulpbronnen hebben, hangt daarnaast samen met hun gezondheidsproblemen (blok 3) en met hun werk en inkomen (blok 5). Ook gezondheidsproblemen (blok 3) zijn, behalve op de opleiding die respondenten afrondden, van invloed op hun werk en inkomen (blok 5). De opleiding, psychologische hulpbronnen en werk en inkomen zijn direct van invloed op de mate van sociale uitsluiting van respondenten. Of respondenten arm zijn als volwassene, hangt direct samen met hun opleiding en met hun werk en inkomen. Onderaan in de figuur is weergegeven dat een niet-westerse achtergrond van invloed is op de kenmerken van ouders, met name op hun opleiding en hun werk, maar ook op het gezin tijdens de jeugd en op de sociale uitsluiting die respondenten als volwassene ervaren. Niet-westers allochtone vaders hadden vaker geen of minder werk. Daarnaast is de opleiding van niet-westers allochtone ouders gemiddeld lager. Daarnaast hangt de niet-westerse achtergrond van respondenten nog samen met twee andere factoren (niet in figuur weergegeven). Respondenten met een niet-westerse achtergrond hadden een lagere sociale participatie op 8-12-jarige leeftijd en op 13-18-jarige leeftijd dan de andere respondenten.

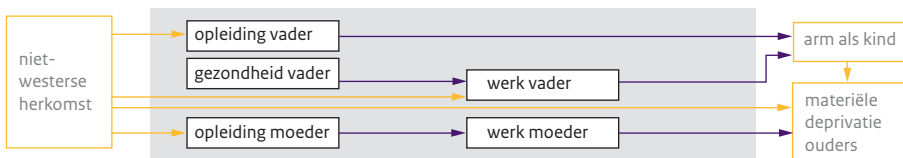
Gezondheid, opleiding en werk ouders

Het eerste blok in de figuur, blok 1, geeft de effecten weer van kenmerken van de ouders. Het betreft hun gezondheid, hun opleiding en hun arbeidsparticipatie. Ouders die minder gezond waren, die lager opgeleid zijn of die minder vaak werkten, waren toen ook vaak arm en hadden meer materiële tekorten. Meer specifiek is in het blok is te zien dat het gezin vaak niet arm was wanneer de vader werk had en wanneer hij beter opgeleid was. Wanneer vader een slechtere gezondheid had, dan was hij meestal ook niet of minder aan het werk. Daarnaast blijkt dat wanneer moeder hoger opgeleid is, de kans groter is dat zij toen werkte. Een werkende moeder droeg eraan bij dat ouders toen minder materieel gedepriveerd waren, waarschijnlijk omdat zij op die manier voor extra inkomen zorgde. Daarnaast hadden de slechtere gezondheid, lagere opleiding en lagere arbeidsparticipatie van de ouders ook negatieve effecten op andere zaken, zoals het gezin tijdens de jeugd, de gezondheid van hun kind en de opleiding van hun kind. Zo hebben respondenten met een laag opgeleide vader zelf ook vaak een lage opleiding.

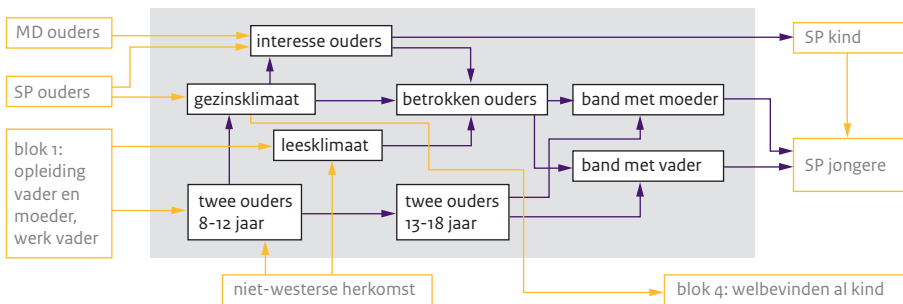
Figuur 5.6

Gedetailleerde weergave van de verschillende blokken

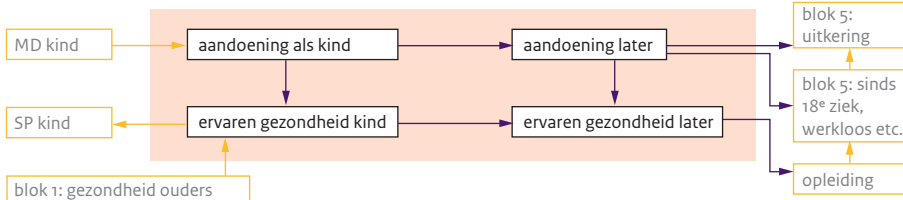
blok 1: gezondheid, opleiding en werk ouders

blok 2: gezin tijdens de jeugd

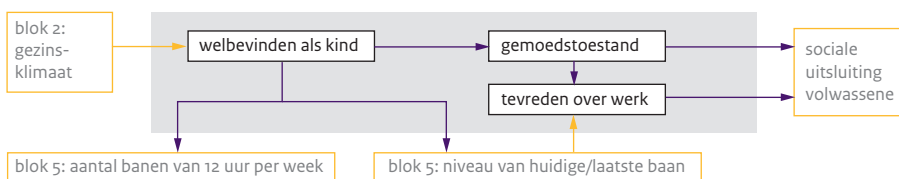

blok 3: gezondheid

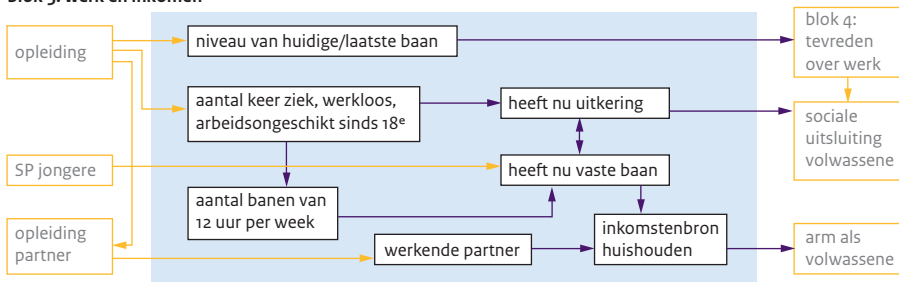

Figuur 5.6 (vervolg)

blok 4: psychologische hulpbronnen

blok 5: werk en inkomen

MD: materiële deprivatie, SP: sociale participatie

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO'85, '89, '06-'08)

Gezin tijdens de jeugd

In hoofdstuk 2 is beschreven dat ouders hun kinderen via de opvoeding hulpbronnen meegeven. Dit gezinsmechanisme is in detail in blok 2 weergegeven. Het laat zien dat ouders die meer interesse hebben en meer betrokken zijn bij hun kinderen een betere band hebben met hun kinderen. Opvallend is dat een grotere betrokkenheid van ouders een positief effect heeft op de sociale participatie van hun kind, maar dat een betere band met de ouders een negatief effect heeft op de sociale participatie van jongeren tussen hun 13de en 18de. In hoeverre ouders interesse hebben in de activiteiten van hun kind en of zij betrokken zijn bij het onderwijs van hun kinderen is afhankelijk van het gezinsklimaat. In een gezin waarin meer rust en regelmaat bestaat en waar minder vaak ruzies, conflicten en agressie voorkomen, zijn de ouders vaak ook meer betrokken bij het onderwijs van hun kinderen. In zo'n gezin helpen of stimuleren ouders hun kinderen vaker tijdens de basisschool, en ook wanneer hun kinderen op het voortgezet onderwijs zitten. Kinderen hebben daarnaast een hoger welbevinden wanneer zij leefden in een rustiger gezin. Of er een gunstig gezinsklimaat heerste in het huishouden en hoe goed de band met de ouders was, is verder nog afhankelijk van de vraag of beide ouders in het gezin aanwezig waren gedurende de jeugd. Was één van beide ouders niet aanwezig, dan was het gezinsklimaat en de band met ouders vaak minder goed.

Gezondheid

Blok 3 verwijst naar de gezondheidsproblemen die respondenten gedurende hun leven hadden. Bij respondenten die als kind arm waren en die meer materiële tekorten hadden was vaker sprake van gezondheidsproblemen. Als zij als kind meer last hadden van gezondheidsproblemen, hadden zij ook een geringere sociale participatie. Logischerwijs hebben respondenten die als kind een chronische ziekte of een handicap hadden, die later nog steeds. Dit heeft een negatief effect op de opleiding die respondenten afronden en op hun arbeidsparticipatie sinds hun 18de. Respondenten die meer belemmeringen door handicaps ervaren, waren sinds hun 18de vaker langdurig ziek, werkloos of arbeidsongeschikt en hebben nu ook vaker een uitkering. Hun slechte gezondheid kan dus de opbouw van menselijk en economisch kapitaal belemmeren.

Psychologische hulpbronnen

In blok 4 is te zien hoe deze psychologische hulpbronnen samenhangen. In de jeugd draagt een gunstig gezinsklimaat bij aan een hoger welbevinden van kinderen. Op de lange termijn zijn mensen die zich als kind beter voelden ook rustiger en minder zenuwachtig. Kortom hun gemoedstoestand is positiever. Enerzijds beschermt een positievere gemoedstoestand direct tegen sociale uitsluiting, anderzijds draagt deze er ook aan bij dat iemand tevredener is over zijn of haar werk. Mensen die tevredener zijn over hun werk zijn ook minder sociaal uitgesloten. Hoe tevreden iemand is over zijn of haar werk, hangt ook af van het type werk dat men doet. Naarmate men werk doet van een hoger niveau, is men er tevredener mee. Opvallend is dat het welbevinden dat men had als kind ook een positief langetermijneffect heeft op het niveau van het werk dat men doet. Hoe beter iemand zich als kind voelde, hoe hoger het niveau van het werk is dat hij of zij als volwassene heeft.

Werk en inkomen

Blok 5 geeft weer hoe economische hulpbronnen effect hebben op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Wie een hogere opleiding heeft, had sinds zijn 18de een rustigere loopbaan op de arbeidsmarkt. Er waren minder onderbrekingen door ziekte, werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, en minder verschillende banen van twaalf uur per week. Dit heeft ertoe bijgedragen dat hoger opgeleide respondenten als dertiger vaker een vaste baan hebben dan lager opgeleiden. Mede om deze reden is hun huishouden afhankelijk van een inkomen uit loon en niet van een uitkering. Daarnaast hebben hoger opgeleide personen, als ze een partner hebben, vaak ook een hoger opgeleide partner. Dat hoogopgeleide partners vaak ook werken, is nog een reden waarom het huishouden loon als belangrijkste bron van inkomen heeft. Omdat inkomsten uit loon vaak hoger liggen dan de armoedegrens, zeker wanneer er twee personen bijdragen aan het loon, zijn huishoudens die loon ontvangen vaker niet arm.

Werk en inkomen beschermen niet alleen tegen armoede, maar beschermen ook tegen sociale uitsluiting. Dat gebeurt op twee manieren. Bij de bespreking van de psychologische factoren kwam al naar voren dat personen minder sociaal uitgesloten zijn naarmate zij tevredener zijn over hun werk en dat tevredenheid over werk onder andere afhangt van het beroepsniveau. De opleiding is belangrijker voor het beroepsniveau dan het welbevinden dat men als kind had. Naarmate respondenten hoger opgeleid zijn, is hun beroepsniveau

ook hoger. Daarnaast is de kans kleiner dat zij als dertiger een uitkering ontvangen, naarmate zij sinds hun 18de minder vaak ziek, werkloos of arbeidsongeschikt zijn geweest. Respondenten met een uitkering zijn meer sociaal uitgesloten dan respondenten die nu geen uitkering ontvangen.

5.7 Welke route verklaart het meest?

Het uiteindelijke model laat zien dat verschillende causale routes bestaan van armoede als kind naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Nu is de vraag welke van deze routes het meest bepalend is voor de samenhang tussen opgroeien in armoede, en armoede en sociale uitsluiting als volwassene. De sterkte van een effect op armoede of sociale uitsluiting verschilt per kenmerk en het effect is in het algemeen kleiner, naarmate het gegeven verder in het verleden plaatsvond. In tabel 5.5 zijn de totale, de directe en de indirecte effecten van alle kenmerken op armoede in het model opgenomen. In tabel 5.6 staan de effecten van deze kenmerken op sociale uitsluiting. Om de effecten met elkaar te kunnen vergelijken zijn alle effecten in de tabel gestandaardiseerd. Gestandaardiseerde effecten kunnen een waarde hebben tussen de -1 en 1, waarbij een hogere absolute waarde een grotere invloed aangeeft. Omdat verklarende routes veelal lopen via meerdere kenmerken, zijn de effecten van veel van de losse kenmerken klein. In beide tabellen is een aantal effecten te zien die kleiner zijn dan 0,05. Deze effecten zijn zo klein dat we ze niet apart zullen bespreken. Omdat we de interpretatie van dit complexe model enigszins willen vereenvoudigen, zullen we hier ingaan op de hoofdroutes in het model. De hoofdroutes zijn de routes die lopen via de factoren die de grootste totale effecten hebben op armoede en sociale uitsluiting.

Armoede is gevolg van werk, opleiding...

Van alle effecten in het model heeft de belangrijkste inkomstenbron van het huishouden het grootste totale effect op de kans op armoede als volwassene. Dat is niet verbazingwekkend, omdat aan de hand van het inkomen van het huishouden is vastgesteld of iemand arm is. Naast de belangrijkste inkomstenbron zijn er vier gegevens waarvan het effect op armoede als volwassene groter is dan 0,2. Dat zijn, in aflopende grootte, de factoren werk, opleiding, uitkering en werk van partner. Behalve opleiding, zijn dit allemaal indicatoren van economisch kapitaal. Opleiding is een indicator van menselijk kapitaal. Het opgebouwde menselijk kapitaal en het opgebouwde economische kapitaal zijn dus de belangrijkste verklarende factoren waarom iemand later wel of niet arm is.

... sociale participatie en gezondheid

Kijken we verder terug in de jeugd, dan blijkt de mate van sociale participatie gedurende de jeugd ook een behoorlijke invloed te hebben op de kans dat iemand als volwassene arm is. Verder speelt de gezondheid nog een vrij grote rol. De effecten van gezondheid zijn van vergelijkbare grootte als de effecten van sociale participatie in de jeugd. Naast het opgebouwde menselijk en economisch kapitaal, spelen dus ook het sociaal kapitaal in de jeugd en de gezondheid een rol in de samenhang tussen armoede als kind en armoede als volwassene. Daarnaast wijzen we nog op de indirecte effecten van de

materiële tekorten in het gezin van toen en het indirecte effect van de niet-westerse herkomst. Deze kenmerken hangen samen met de eerder genoemde factoren, werk, opleiding, gezondheid en sociale participatie en hebben via deze factoren ook nog een redelijk effect op de armoede die respondenten als volwassene ervaren.

Tabel 5.5

Indirecte, directe en totale effecten op armoede als volwassene

	indirect effect	direct effect	totaal effect
arm als kind	0,01		0,01
sociale uitsluiting			
materiële deprivatie 8-12 jaar	0,07		0,07
sociale participatie 8-12 jaar	0,09		0,09
sociale participatie 13-18 jaar	0,14		0,14
niet-westerse herkomst	0,14		0,14
opleiding	-0,07	-0,27	-0,34
gezinsfactoren			
betrokken ouders	0,01		0,01
interesse ouders	-0,02		-0,02
slechte band met vader			
slechte band met moeder	0,03		0,03
tweeoudergezin 8-12 jaar	-0,02		-0,02
tweeoudergezin 13-18 jaar	-0,03		-0,03
gezondheid			
gezondheid als kind	-0,02		-0,02
aandoening als kind	-0,07		-0,07
gezondheid als volwassene	-0,07		-0,07
belemmerende handicap als volwassene	-0,14		-0,14
werk en inkomen			
aantal keer ziek, werkloos of arbeidsongeschikt sinds 18	0,11		0,11
aantal banen van meer dan twaalf uur/week	0,07		0,07
heeft nu vast werk	-0,43		-0,43
ontvangt nu een uitkering	0,24		0,24
belangrijkste inkomstenbron huishouden		-0,62	-0,62
opleiding partner	-0,14		-0,14
partner heeft vast werk	-0,21		-0,21

Tabel 5.5 (vervolg)

	indirect effect	direct effect	totaal effect
ouderkenmerken			
materiële deprivatie ouders	0,06		0,06
opleiding vader	-0,12		-0,12
werk vader	-0,01		-0,01
gezondheid vader	-0,01		-0,01
opleiding moeder	0,01		0,01
werk moeder	-0,01		-0,01
gezondheid moeder	-0,01		-0,01

Effecten in italics $p < 0,05$, overige effecten $p < 0,01$

Bron: SCP (ASOUK'09); CBS (IPO'85, '89, '06-'08)

Herkomst, opleiding en uitkering bepalend voor sociale uitsluiting

Opleiding is niet alleen van grote invloed op de kans op armoede, maar speelt ook een grote rol bij sociale uitsluiting. Daarnaast is de herkomst van respondenten en de vraag of ze een uitkering ontvangen van groot belang. Deze drie factoren hebben immers de grootste totale effecten op de mate van sociale uitsluiting bij volwassenen. Net als bij de kans op armoede het geval is, hebben de tekorten in de jeugd op het gebied van sociale participatie, materiële deprivatie en gezondheid via de opleiding, en hier ook via de uitkering, soms nog een behoorlijk effect op de mate van sociale uitsluiting onder volwassenen.

Psychologische hulpbronnen en sociale uitsluiting

De psychologische hulpbronnen in het model hadden geen significant effect op de kans op armoede als volwassene, maar wel op de mate van sociale uitsluiting. De gemoedstoestand en de mate van tevredenheid met het werk hebben weliswaar een minder grote invloed dan een uitkering, de opleiding of de gezondheid, hun effect is wel groter dan de effecten van materiële deprivatie en onvoldoende sociale participatie. De effecten psychologische hulpbronnen zijn dus niet verwaarloosbaar. In blok 4 was te zien dat tekorten aan psychologische hulpbronnen al vroeg kunnen ontstaan. Zo hangt het welbevinden van kinderen af van het gezinsklimaat waarin ze leven. Het vroegere welbevinden van respondenten is weer van invloed op hun huidige gemoedstoestand en zo op hun sociale uitsluiting.

Tabel 5.6

Indirecte, directe en totale effecten op sociale uitsluiting als volwassene

	indirect effect	direct effect	totaal effect
arm als kind	0,01		0,01
sociale uitsluiting			
materiële deprivatie 8-12 jaar	0,09		0,09
sociale participatie 8-12 jaar	0,08		0,08
sociale participatie 13-18 jaar	0,12		0,12
niet-westerse herkomst	0,15	0,19	0,33
opleiding	-0,10	-0,22	-0,32
gezinsfactoren			
gezinsklimaat	-0,04		-0,04
betrokken ouders	0,01		0,01
interesse ouders	-0,02		-0,02
band met moeder	0,02		0,02
tweeouder gezin 8-12 jaar	-0,04		-0,04
tweeouder gezin 13-18 jaar	-0,03		-0,03
gezondheid			
gezondheid als kind	-0,03		-0,03
aandoening als kind	-0,12		-0,12
gezondheid als volwassene	-0,11		-0,11
belemmerende handicap als volwassene	-0,21		-0,21
psychologische hulpbronnen			
welbevinden als kind	-0,05		-0,05
gemoedstoestand als volwassene	-0,04	-0,13	-0,17
tevredenheid over werk		-0,16	-0,16
werk en inkomen			
aantal keer ziek, werkloos of arbeidsongeschikt sinds 18	0,14		0,14
aantal banen van meer dan twaalf uur/week	0,01		0,01
niveau huidige of laatste baan	-0,08		-0,08
heeft nu vast werk	-0,03		-0,03
ontvangt nu een uitkering	0,06	0,31	0,37
opleiding partner	-0,08		-0,08
partner heeft vast werk	-0,12		-0,12

Tabel 5.6 (vervolg)

	indirect effect	direct effect	totaal effect
ouderkenmerken			
materiële deprivatie ouders	0,07		0,07
opleiding vader	-0,11		-0,11
werk vader	-0,02		-0,02
gezondheid vader	-0,01		-0,01
opleiding moeder	0,01		0,01
werk moeder	-0,01		-0,01
gezondheid moeder	-0,03		-0,03

Effecten in italics $p < 0,05$, overige effecten $p < 0,01$

Bron: SCP (ASOUK '09); CBS (IPO'85, '89, '06-'08)

Opvoeding en het gezin hebben minste invloed

Het gezinsklimaat is dan wel van invloed op iemands latere psychologische hulpbronnen, de effecten van het gezin tijdens de jeugd en de opvoeding op armoede en sociale uitsluiting zijn alle kleiner dan 0,05. Om die reden zullen het gezinsklimaat en de opvoeding niet behoren tot de verklarende hoofdroute. Toch zijn het gezinsklimaat en de opvoeding wel factoren die een rol spelen, zij het een kleine rol. Bijvoorbeeld omdat het gezin en de opvoeding ook van invloed zijn op de sociale participatie in de jeugd en op onderwijsresultaten. De belangrijkste opvoedingsfactor die via de sociale participatie van kinderen gedurende hun jeugd hun onderwijsresultaten beïnvloedt, is de interesse die ouders tonen in activiteiten van hun kind. Het totale effect van de interesse van ouders in de activiteiten van hun kinderen op de onderwijsresultaten is 0,04. Ter vergelijking: het directe effect dat uitgaat van de opleiding van de vader op de onderwijsresultaten van het kind is met 0,35 bijna tien keer groter. Hoewel de effecten klein zijn, zijn ze wel interessant om hier te vermelden, juist omdat de opvoeding en het gezinsklimaat ook van invloed zijn op de sociale uitsluiting die kinderen ervaren tijdens hun jeugd.

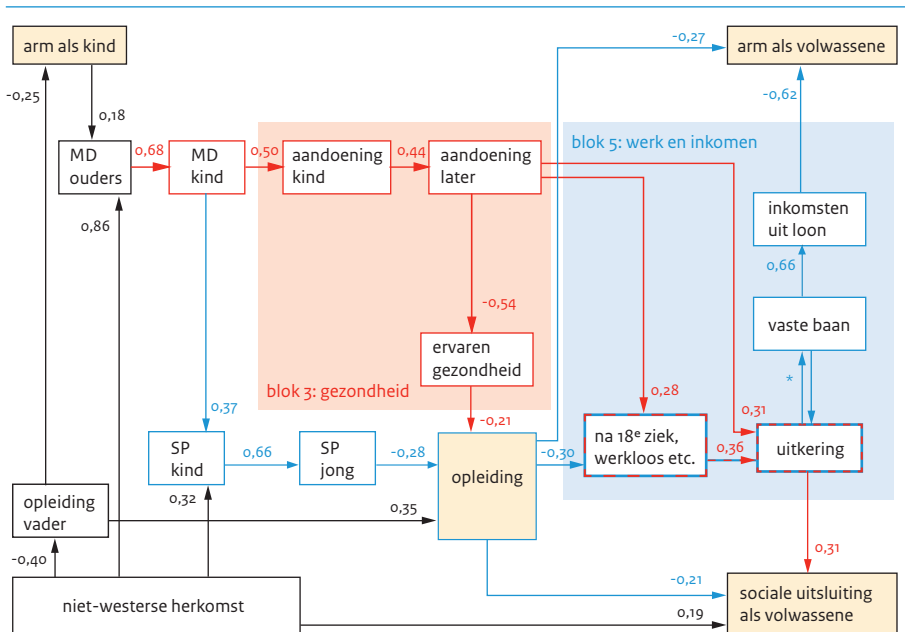
De effecten van opleiding en werk zijn veel groter dan de effecten van psychologische hulpbronnen, opvoeding en gezinsfactoren. Daarom stellen wij dat opleiding en werk de belangrijkste verklarende factoren zijn voor armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Dat de effecten van opleiding en werk groter zijn heeft ook andere oorzaken. Opleiding en werk zijn concrete zaken en zijn daardoor goed vast te stellen met een vragenlijst. Bovendien zijn het gegevens uit het recente verleden. De gegevens over psychologische hulpbronnen, opvoeding en het ouderlijk gezin komen uit een verder verleden en het zijn vragen naar gevoelens of details waardoor bij deze gegevens meer retrospectieve vertekening kan zijn opgetreden dan bij opleiding en werk (zie Hardt en Rutter 2004).

Daarnaast verlopen de effecten van psychologische hulpbronnen, opvoeding en het ouderlijk gezin allemaal indirect, via opleiding en werk; hierdoor zijn ze per definitie

kleiner dan de effecten van opleiding en werk. De totale effecten van opleiding en werk op armoede en sociale uitsluiting zijn echter dusdanig veel groter dat we kunnen concluderen dat werk en opleiding de belangrijkste verklarende factoren zijn voor armoede en sociale uitsluiting nu.

Figuur 5.7

Hoofdroutes van armoede als kind naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene

MD: materiële deprivatie, SP: sociale participatie

* ongestandaardiseerd effect is gelijkgesteld; vanwege standaardisatie zijn de waarden niet gelijk: vaste baan = -0,56*uitkering, uitkering = -0,08*vaste baan.

Bron: SCP (ASOUK '09); CBS (IPO '85, '89, '06-'08)

Figuur 5.7 geeft de twee verklarende hoofdroutes. Deze zijn gebaseerd op de factoren die de sterkste totale effecten hadden op sociale uitsluiting en armoede als volwassene. Effecten kleiner dan 0,15 zijn in de figuur niet zichtbaar.

Twee hoofdroutes

Wanneer wij ons baseren op de factoren met de sterkste effecten op armoede en sociale uitsluiting, kunnen we stellen dat er in het model twee hoofdroutes bestaan van armoede als kind naar armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Deze twee hoofdroutes zijn in figuur 5.7 in blauw en in rood weergegeven. De blauwe route in figuur 5.7 geeft weer hoe armoede in de kindertijd van invloed is geweest op sociaal, menselijk en economisch kapitaal en hoe dat tot armoede en sociale uitsluiting geleid kan hebben.

Als gevolg van de situatie van armoede die kinderen meemaakten, was bij hun ouders en bij hen een grotere mate van materiële deprivatie. Als gevolg van de materiële tekorten die respondenten als kind hadden, participeerden zij als kind, en later als jongere, ook minder. Dit gegeven was weer van invloed op hun opleiding. Jongeren die minder participeerden, ronden een minder hoge opleiding af en hadden daardoor direct een grotere kans om arm te worden als volwassene. Bovendien zijn respondenten met een lage opleiding sinds hun 18de vaker werkloos, langdurig ziek of arbeidsongeschiktheid geweest. Vanwege deze onderbrekingen in hun arbeidsloopbaan sinds hun 18de hadden lager opgeleiden vaker een uitkering en minder vaak een vaste baan. Hierdoor was hun kans op armoede ook groter. Het gegeven dat respondenten nu een uitkering ontvangen, draagt daarnaast bij aan hun sociale uitsluiting.

Opvallend is dat er naast de indirecte route via werk en inkomen, ook een vrij groot direct effect van opleiding op armoede bestaat. Aangezien armoede verwijst naar een laag inkomen, zou het logisch zijn als het grootste deel van het effect van opleiding indirect via werk en inkomen loopt. Wat de reden is van het directe effect, kunnen wij hier niet met zekerheid zeggen. Waarschijnlijk spelen ongeobserveerde factoren een rol bij dit directe effect. Zo zou het bijvoorbeeld kunnen zijn dat hoger opgeleiden die nu niet werken een ww-uitkering ontvangen, waarvan het bedrag hoger is dan de armoedegrens, omdat ze in het verleden een goede baan hadden. Ook kan het zijn dat hoger opgeleiden vermogen achter de hand hebben, bijvoorbeeld in de vorm van een woonhuis. Zo zijn er meer hypothesen te bedenken voor dit directe effect van opleiding. De rode route in de figuur geeft een andere verklaring waarom iemand die als kind arm was als volwassene ook arm en sociaal uitgesloten kan zijn. In deze tweede route speelt de gezondheid een belangrijke rol. Het effect komt tot stand via de materiële deprivatie bij ouders en bij het kind, die het gevolg zijn van de situatie van armoede toen. De respondenten die meer materiële tekorten hadden, hadden ook meer gezondheidsproblemen. Omdat deze respondenten meer gezondheidsproblemen hebben, is het waarschijnlijker dat ze als volwassene een uitkering ontvangen en niet een vaste baan hebben. Vanwege de uitkering ondervinden zij ook meer sociale uitsluiting en omdat ze een laag inkomen hebben, is de kans op armoede ook groter.

Opleiding vervult een sleutelrol

Aangezien opleiding zowel directe effecten heeft op sociale uitsluiting en op armoede, alsook indirecte effecten via werk en uitkering, lijkt opleiding een sleutelrol te vervullen in de verklaring waarom iemand die als kind arm was later een grotere kans op armoede en sociale uitsluiting heeft. Bovendien hangt de hoogte van opleiding in het model af van drie factoren die ook samenhangen met de armoede van toen, te weten iemands gezondheid, diens sociale participatie en het opleidingsniveau van de vader. Een slechtere gezondheid en geringere sociale participatie zijn mede het gevolg van de armoede in de kindertijd. Via twee factoren is opgroeien in armoede dus van invloed op de opleiding. De derde factor, het opleidingsniveau van de vader, is niet het gevolg van, maar een van de voorspellers voor de situatie van toen.

Van de drie factoren heeft het opleidingsniveau van de vader de grootste invloed op de opleiding van respondenten. Voor een deel hangt het opleidingsniveau van de vader wel-

licht ook samen met andere ongeobserveerde (on)gunstige voorwaarden voor de eigen opleiding die niet samenhangen met de armoede van toen. Voor een deel zal dit ook komen omdat de opleiding van de vader een indicatie kan geven van de erfelijke aanleg van respondenten. Opvallend is dan ook dat de opleiding van moeder geen effect heeft op de opleiding van respondenten. Mogelijk hebben de moeders van de respondenten niet het voor hun hoogst haalbare onderwijs gevolgd.

Niet-westerse herkomst en sociale uitsluiting

Een andere factor die extra aandacht verdient, is de niet-westerse herkomst van respondenten. De niet-westerse herkomst van respondenten is namelijk van invloed op verschillende factoren in het model en heeft ook direct een groot effect op de sociale uitsluiting van de respondenten. Ten eerste kenden respondenten van niet-westerse herkomst een lagere sociale participatie gedurende hun jeugd. Maar de invloed van de herkomst begint al eerder. Zo bleken de ouders van respondenten van niet-westerse herkomst gemiddeld lager opgeleid te zijn dan de ouders van andere respondenten. Dit heeft ertoe bijgedragen dat deze respondenten vaker arm en sociaal uitgesloten waren. Behalve deze indirecte effecten, heeft de herkomst van respondenten nog een direct effect op hun sociale uitsluiting als volwassene dat groter is dan deze indirecte effecten. De herkomst blijkt ongeveer een derde van de verklaring van sociale uitsluiting te geven.

5.8 Samenvatting

In dit hoofdstuk is in twee stappen ontrafeld via welke mechanismen de samenhang tussen opgroeien in armoede en armoede en sociale uitsluiting als volwassene tot stand kan komen. Eerst hebben wij variabelen geselecteerd die met armoede toen en met armoede en sociale uitsluiting nu samenhangen. Daarna hebben wij op basis van de geselecteerde variabelen een verklarend model geschat. In dit uitgebreide model bestaan verschillende verklarende mechanismen, twee daarvan zijn duidelijk als hoofdroute te herkennen.

Ten eerste is er de sociaaleconomische route. Deze route laat zien dat kinderen die opgroeien in armoede vaker tekorten hebben op het gebied van sociale participatie en daardoor ook een lagere opleiding afronden en tekorten aan economisch kapitaal ontwikkelen. Vanwege deze tekorten is de kans groter dat kinderen die opgroeien in armoede later arm of sociaal uitgesloten zijn.

Ten tweede is er de gezondheidsroute. Samenhangend met de materiële tekorten in het gezin, blijken kinderen die opgroeien in armoede vaker last te hebben van gezondheidsproblemen dan kinderen die niet opgroeien in deze omstandigheden. Mede om die reden hebben zij in hun jeugd een geringere sociale participatie, ronden zij een lagere opleiding af en ontvangen zij later als volwassene vaker een uitkering. Op deze manier draagt een slechtere gezondheid bij aan een grotere kans op armoede en sociale uitsluiting als volwassene.

Een gunstige opvoeding en gezinsklimaat vergroten de sociale participatie van kinderen en verhogen hun welbevinden. Wie als kind opgroeit in een gunstig gezinsklimaat, heeft daardoor later meer psychologische hulpbronnen. Kinderen die zich als kind beter voel-

den, waren later als volwassene ook kalmer en rustiger. Deze psychologische hulpbronnen beschermen op volwassen leeftijd nog tegen sociale uitsluiting. Hoewel de effecten klein zijn, dragen de opvoeding en het gezinsklimaat van toen op deze manier bij aan de bescherming tegen armoede en sociale uitsluiting.

In het model speelt de opleiding een sleutelrol. De twee hoofdroutes komen samen bij de opleiding. Zowel de slechtere gezondheid als de geringere sociale participatie van respondenten beïnvloeden hun opleidingsresultaten. Bovendien heeft de opleiding directe en indirecte effecten op de armoede en sociale uitsluiting die volwassenen ervaren. De rol van opleiding begint al bij de opleiding van de vader. Naast sociale participatie en gezondheid blijkt de opleiding van de vader namelijk in grote mate bepalend voor welke opleiding iemand zelf afgerond heeft.

Of iemand later sociaal uitgesloten is, is niet alleen in grote mate afhankelijk van zijn of haar opleiding, maar wordt daarnaast ook voor een groot deel bepaald door een niet-westerse herkomst. Vergeleken met andere respondenten hebben niet-westerse respondenten al in hun jeugd een geringere mate van sociale participatie, en later als volwassenen hebben zij nog steeds een grotere mate van sociale uitsluiting.

Het niet spreken dan de Nederlandse taal in het gezin van toen en het vormen van een eenoudergezin zijn niet opgenomen in het uiteindelijke model. Ze hangen echter wel samen met armoede. In gezinnen die toen arm waren, werd minder vaak Nederlands gesproken dan in welvarender gezinnen. Maar dat er toen minder vaak Nederlands werd gesproken in gezinnen heeft geen invloed op de situatie van nu. Bij het eenoudergezin is de situatie andersom. Respondenten die nu een eenoudergezin hebben zijn vaak ook arm, maar dat ze nu een eenoudergezin hebben hangt niet samen met de eventuele armoede van toen. Daarom zijn deze twee kenmerken geen verklarende mechanismen op de route van opgroeien in armoede naar armoede of sociale uitsluiting nu.

6 Conclusies en implicaties voor beleid

6.1 Antwoord op de onderzoeksvragen

In deze studie zijn drie vragen onderzocht, te weten (1) in hoeverre armoede in de kindertijd leidt tot armoede als volwassene, (2) in hoeverre armoede samenhangt met sociale uitsluiting in verschillende levensfasen en (3) welke processen en factoren daarbij een rol spelen.

Opgroeien in armoede verhoogt de kans op armoede als volwassene...

Wanneer men als kind in een arm gezin leefde, is de kans dat men op volwassen leeftijd arm is veel groter dan wanneer men in welvarender omstandigheden opgroeide. Van de mensen die in 1985 als kind (0-17 jaar) arm waren, verkeerde 7% in 2008 onder de armoedegrens (afgemeten aan het 'niet veel maar toereikend'-criterium). Hun tegenwoordige armoederisico is daarmee bijna twee keer zo groot als bij degenen die in hun jeugd niet arm waren. Van die groep was in 2008 4% arm. Daarbij past echter wel een kanttekening. Hoewel arme kinderen een groter risico lopen op latere leeftijd arm te blijven, zijn ze zeker niet tot armoede voorbestemd. Van de groep die in 1985 als kind arm was, behoort in 2008 immers 93% tot de niet-arme groep. Dat is consistent met de bevindingen uit ander onderzoek van SCP en CBS. Daaruit kwam naar voren dat slechts een klein deel van de bevolking langdurig arm is en dat de dynamiek (jaarlijkse in- en uitstroom uit armoede) groot is (Soede en Vrooman 2010: 50; Otten et al. 2008: 39).

Deze resultaten liggen in het verlengde van eerder Nederlandse studies naar inkomensmobiliteit en de overdracht van inkomensstekorten (Cörvers 2000; Van den Brakel en Moonen 2009), ook al is hier een andere armoedegrens gebruikt. Nieuw is dat hier is gebleken dat het verband tussen armoede in de jeugd en armoede op latere leeftijd in twee gevallen wordt versterkt: wanneer mensen op jongere leeftijd arm waren en wanneer zij dat als kind langer waren. Van degenen die in 1985 als 0-7-jarige tot de arme groep behoorden, is 8% in 2008 als volwassene eveneens arm; een procentpunt meer dan het algemene gemiddelde. Bij langdurige armoede is nagegaan of mensen die als kind in 1985 én 1989 arm waren (voor de tussenliggende jaren is in het Inkomenspanelonderzoek geen informatie beschikbaar), als volwassenen in de periode 2006-2008 één of meer keren arm waren. Dat laatste is voor 15% van de langdurig arme kinderen het geval; bij degenen die alleen in 1985 arm waren, ging het om 9%.

...en op twee vormen van sociale uitsluiting in de jeugd en als volwassene

Daarnaast is gebleken dat opgroeien in armoede in alle levensfasen samenhangt met een verhoogd risico op bepaalde vormen van sociale uitsluiting. Dit laatste begrip verwijst naar tekorten op vier verschillende gebieden: onvoldoende sociale participatie, gebrekkige normatieve integratie, materiële deprivatie en beperkte toegang tot basale rechten. Armoede in de kindertijd beïnvloedt vooral de materiële tekorten en de sociale participatie in de verschillende levensfasen. Arme kinderen die in 1985 tussen de 8 en

12 jaar oud waren, verbleven relatief vaak in een gezin waar zuinig moest worden geleefd, bepaalde goederen ontbraken, men niet op vakantie ging, een eigen slaapkamer, fiets of geschikte sportkleding ontbrak, enzovoorts. Zij namen ook minder deel aan sociale activiteiten – sport- of vrijetijdsvereniging, spelen bij klasgenootjes, een verjaardagsfeestje geven – dan de niet-arme groep. De verschillen in materiële tekorten en sociale participatie beklifden op latere leeftijd: mensen die als 8-12-jarig kind arm waren, waren ook als volwassene in deze opzichten meer sociaal uitgesloten (vanzelfsprekend is hierbij gekeken naar vormen van materiële deprivatie en sociale participatie die aansluiten bij de latere levensfasen). Toen zij tussen de 13 en 18 jaar oud waren, hadden zij wel een beperktere sociale participatie, maar niet meer materiële tekorten.

Opgroeien in armoede maakt echter minder verschil voor de andere twee dimensies van sociale uitsluiting: gebrekkige normatieve integratie en een beperkte toegang tot basale sociale rechten. Dat wil zeggen dat wie als 8-12-jarige opgroeide in armoede hield zich als 13-18-jarige gemiddeld even vaak aan gangbare normen en waarden (bijv. niet spijbelen) en had gemiddeld evenveel toegang tot sociale rechten (geen onveilige opvoedings-situatie of onveilige buurt) als zijn niet-arme leeftijdgenoten. Ook op volwassen leeftijd bestond op het gebied van normatieve integratie geen verschil tussen de arme en niet-arme kinderen van 1985, wel hadden kinderen die toen langdurig arm waren als volwassene gemiddeld iets meer problemen op het gebied van sociale rechten

Dit kan inhouden dat deze twee vormen van sociale uitsluiting daadwerkelijk niet samengaan met armoede in de kindertijd, maar er zijn ook alternatieve verklaringen mogelijk. Een eerste houdt verband met het feit dat sociale uitsluiting op jongere leeftijd is gemeten via retrospectieve vragen (anders dan armoede, dat in alle levensfasen aan de hand van administratieve gegevens is vastgesteld). Het is denkbaar dat die retrospectieve benadering voor normatieve integratie en de toegang tot sociale rechten minder geschikt is, omdat sociale wenselijkheid en herinneringseffecten hierbij zwaarder wegen dan bij de twee andere aspecten van sociale uitsluiting. Zo is bekend dat respondenten negatieve ervaringen – zoals contact met justitie of de kinderbescherming, in dit onderzoek onderdeel van de ‘onveilige opvoedings-situatie’ in de schaal voor sociale grondrechten – vaker vergeten of niet melden in retrospectief onderzoek (Hardt en Rutter 2004).

De dimensies ‘normatieve integratie’ en ‘toegang sociale grondrechten’ bleken bovendien ook in eerder onderzoek van het SCP waarbij geen gebruik is gemaakt van retrospectieve vragen moeizamer in kaart te brengen. Volgens een recente studie kwam dat vermoedelijk deels voort uit de gekozen indicatoren en de wijze van schaalconstructie (Hoff en Vrooman 2011); ten tijde van de uitvoering van het veldwerk voor dit onderzoek was de voorgestelde methodiek echter nog niet beschikbaar. Bij de ‘normatieve integratie’ speelt bovendien een principieel punt dat al in de eerste SCP-studie naar sociale uitsluiting al werd geconstateerd (Jehoel-Gijsbers 2004: 28): het is niet eenvoudig vast te stellen wanneer mensen in dit opzicht tekortschieten, omdat het onduidelijk is om welke gedragsregels het gaat, hoeveel men van het standaardpatroon af moet wijken om te kunnen spreken van uitsluiting en wie dit bepaalt. Ook het meetinstrument dat Hoff en Vrooman (2011: 86) voorstellen bevat maar een deel van alle aspecten die men tot normatieve integratie kan rekenen; zij spreken daarom van ‘sociale verbondenheid’. De

afwezigheid van een verband tussen armoede in de kindertijd en normatieve integratie en toegang tot sociale grondrechten kan wellicht (deels) aan deze methodologische beperkingen worden toegeschreven. Het vergt echter nader onderzoek om uit te maken of dat het geval is.

Sociaaleconomische hulpbronnen als verklaring

In de causale analyse is in kaart gebracht wat de invloed is van de verschillende 'schakels' tussen armoede in de kindertijd enerzijds, en armoede en sociale uitsluiting als volwassenen anderzijds. Een belangrijke route verloopt via de sociaaleconomische hulpbronnen: kinderen die opgroeien in armoede verkeren niet alleen op dat moment in een gezin met weinig inkomen en verdienpotentieel, maar bouwen zulke hulpbronnen in hun latere leven ook minder op. Deze 'route' verloopt als volgt: in arme gezinnen zijn meer materiële tekorten, waardoor de sociale participatie van kinderen zowel in de basisschoolleeftijd als in het voortgezet onderwijs achterblijft. Dit blijkt een van de factoren te zijn waardoor arme kinderen een lagere opleiding afronden. Die lagere opleiding beïnvloedt hun arbeidsmarktkansen als volwassene: ze zijn vaker werkloos, langdurig ziek of arbeidsongeschikt, en hebben als dertiger minder vaak een vaste baan. Door de achterblijvende opbouw van die sociaaleconomische hulpbronnen hebben kinderen die opgroeien in armoede een grotere kans om als volwassene arm of sociaal uitgesloten te zijn.

...maar ook gezondheidsproblemen zijn van belang

Kinderen die opgroeien in armoede zijn vaker materieel gedepriveerd. In het verlengde daarvan ervoeren zij in hun jeugd frequenter gezondheidsproblemen dan hun welvarender leeftijdsgenoten. Op volwassen leeftijd komen gezondheidsproblemen nog steeds vaker voor. Als gevolg daarvan ontvangen zij in meer gevallen een uitkering en zijn ze minder vaak aan het werk. Dat vertaalt zich in meer armoede en sociale uitsluiting. De gezondheidsproblemen van arme kinderen hebben bovendien een negatieve invloed op het opleidingsniveau dat zij bereiken, en dat werkt eveneens door in de arbeidsmarktkansen. Gezondheid is dus een belangrijke schakel tussen armoede in de jeugd, en armoede en sociale uitsluiting op latere leeftijd. Arme kinderen zijn vaker ongezond en kinderen met gezondheidsproblemen zijn als volwassene vaker ongezond en laagopgeleid. Beide factoren beïnvloeden de arbeidsmarktkansen negatief, hetgeen gepaard gaat met meer armoede en sociale uitsluiting als volwassene.

Meer sociale uitsluiting bij niet-westerse herkomst

Als we kijken naar de invloed van afzonderlijke factoren valt het belang van een niet-westerse herkomst op. Vooral met de sociale uitsluiting op volwassen leeftijd is het verband sterk, al is er ook een duidelijke relatie met de mate van armoede in die levensfase. De 'indirecte route' geldt voor beide verschijnselen. Mensen van niet-westerse herkomst zijn als kind vaker arm, en ervoeren daardoor meer materiële tekorten. Door die materiële tekorten, maar ook puur door hun herkomst, namen niet-westerse kinderen gedurende hun jeugd minder deel aan sociale activiteiten. Aangezien een lagere sociale participatie en meer materiële tekorten hun latere hulpbronnen en kansen

beïnvloeden, is de kans groter dat zij als volwassene arm en sociaal uitgesloten zijn. De invloed van een niet-westerse herkomst op sociale uitsluiting is groter dan die op armoede, doordat er bij sociale uitsluiting naast de indirecte route ook nog een rechtstreeks effect van het land van oorsprong is. De sociale uitsluiting die volwassenen van niet-westerse herkomst ervaren is dus niet alleen het gevolg van een verminderde opbouw aan hulpbronnen, maar heeft waarschijnlijk ook andere oorzaken. Daarbij is het denkbaar dat discriminatie op de arbeidsmarkt een rol speelt, maar ook dat in de meting van sociale uitsluiting culturele vertekening optreedt (bijv. doordat vragen verschillend worden geïnterpreteerd). Het is ook mogelijk dat we ten aanzien van de herkomst in dit onderzoek niet alle verklarende mechanismen hebben kunnen achterhalen, omdat er weinig niet-westerse allochtonen meededen. Dat komt vooral doordat er in 1985, het jaar waarop de steekproef betrekking heeft, minder kinderen van niet-westerse herkomst waren dan tegenwoordig.

Opleiding, werk en uitkeringsafhankelijkheid

Opleiding speelt een sleutelrol in het verklaringsmodel: het is op diverse manieren van invloed op armoede en sociale uitsluiting bij volwassenen. Het bereikte opleidingsniveau heeft effecten via de arbeidsmarktkansen, maar kent ook sterke directe verbanden met de mate van armoede en sociale uitsluiting bij dertigers. De opleiding die kinderen realiseerden, komt voor een belangrijk deel rechtstreeks voort uit het opleidingspeil van hun vader. Het bereikte opleidingsniveau van de kinderen wordt echter ook langs twee wegen beïnvloed door het opgroeien in armoede. Armoede in de kindertijd leidt tot een slechtere gezondheid en minder sociale participatie, en die twee factoren resulteren in een lager bereikt opleidingsniveau. Dat opleiding een sleutelrol speelt sluit aan bij de notie dat onderwijs van oudsher een belangrijke bron is voor sociale stijging (Bovens en Wille 2009). In dat licht is het gunstig dat het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking blijft stijgen, maar ook zorgwekkend dat onder mannen tegelijk sprake is van daling in opleidingsniveau (Herweijer 2011: 49, Tolsma en Wolbers 2011).

Of mensen na hun opleiding erin slaagden (vast) betaald werk te vinden is rechtstreeks van invloed op hun risico op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. Werk zorgt voor inkomen en kan zo helpen armoede te voorkomen of te beëindigen. Dat gaat overigens niet automatisch: de groep werkende armen is de laatste jaren behoorlijk gegroeid (Soede en Vrooman, 2010: 55). Wel bleek uit de studie van Hoff (2010) dat, als men uit de armoede uitstroomt, dit in veruit de meeste gevallen gepaard gaat met het vinden van (meer uren) betaald werk. Daarnaast biedt werk structuur en is het een belangrijke voorwaarde om deel te nemen aan de maatschappij. Dit kan een verklaring zijn voor het gegeven dat mensen die werken minder sociaal uitgesloten zijn, terwijl het ontvangen van een uitkering de kans daarop juist vergroot (zie ook Van Echtelt 2010). Dit kan te maken hebben met het feit dat zij het inkomen en de structuur van werk moeten ontberen, maar ze kunnen ook simpelweg minder gelegenheid hebben voor sociale participatie, bijvoorbeeld omdat zij geen collega's meer hebben.

Sociale participatie en gezondheid

Naast de opleiding en werk, hebben ook de gezondheid en sociale participatie in de jeugd een behoorlijke invloed op het risico op armoede en sociale uitsluiting als volwassene. De effecten van gezondheid en sociale participatie in de jeugd zijn ongeveer even groot, maar hun invloed is kleiner dan die van opleiding en werk. De sociale participatie in de jeugd en de gezondheid beïnvloeden het risico op armoede en sociale uitsluiting als volwassene namelijk via de opleiding en de arbeidsparticipatie. Naast het opgebouwde menselijk en economisch kapitaal, spelen dus ook het sociaal kapitaal in de jeugd en de gezondheid een rol in de samenhang tussen armoede als kind en armoede als volwassene.

Gezinsomstandigheden van minder belang

Ook de gezinsomstandigheden spelen een mediërende rol in de verklaring van het verband tussen armoede in de jeugd, en armoede en sociale uitsluiting op volwassen leeftijd. Het zelfstandige effect hiervan is echter beperkter dan dat van opleiding, werk, gezondheid, etnische herkomst en sociale participatie. Arme gezinnen kennen een minder goed gezinsklimaat: er is sprake van meer agressie en minder rust en regelmaat. Daardoor is de band die kinderen met hun ouders hebben slechter, en zien zij hun ouders ook minder als een voorbeeld. Deze processen hadden echter weinig invloed op het risico op armoede en sociale uitsluiting dat arme kinderen als volwassene lopen. Wel heeft een positief gezinsklimaat een bescheiden effect vanwege het verband met het welbevinden van kinderen. Dat laatste vergroot de psychologische hulpbronnen op volwassen leeftijd: mensen die zich als kind beter voelden, hadden later als volwassene ook een betere gemoedstoestand (kalmer, rustiger, tevredener met het werk). Die psychologische hulpbronnen beschermen tegen sociale uitsluiting op volwassen leeftijd.

Het is overigens mogelijk dat de invloed van de gezinsomstandigheden hier is onderschat. De retrospectieve wijze van bevraging kan hebben geleid tot een te rooskleurige voorstelling van zaken, door het optreden van geheugenvertekening en het niet buiten willen hangen van de vuile was. Bovendien hebben we ons in deze studie noodgedwongen moeten beperken tot een globale indruk van het gezinsklimaat en de band die kinderen met hun ouders hadden. Eerder onderzoek liet zien dat in kwetsbare gezins-situaties de opvoeding vaak minder soepel verloopt. Zo signaleert Bucx (2011) dat ouders met een laag inkomen en weinig opleiding vaak een specifieke opvoedingsstrategie volgen. Zij maken meer gebruik van straffen, belonen en negeren; ze benadrukken minder de autonomie van het kind en zijn minder consistent en voorspelbaar in hun gedrag dan andere ouders. Het is denkbaar dat de invloed van de gezinsomstandigheden groter zou zijn geweest wanneer dergelijke factoren in het model opgenomen hadden kunnen worden.

Taalbeheersing en eenoudergezin hebben geen verklaringskracht

In de causale analyses zijn veel kenmerken opgenomen, maar er zijn ook variabelen afgefallen, omdat ze niet genoeg toevoegden aan de verklaring van het verband tussen armoede in de jeugd en armoede en sociale uitsluiting als volwassenen. Dat geldt voor de taalbeheersing en het opgroeien in een eenoudergezin.

De taal speelde wel een rol toen de respondenten nog kind waren. In de arme gezinnen van toen werd vaker een dialect of geen Nederlands gesproken. Omdat de respondenten sinds die tijd in Nederland verbleven en onderwijs in Nederland gevolgd hebben, is deze factor op volwassen leeftijd echter niet meer van belang. Op zich vergroot het slecht spreken van Nederlands de kans op armoede en sociale uitsluiting, maar bij kinderen die al sinds 1985 in Nederland leven is dat effect verdwenen.

Dat mensen die nu in een eenoudergezin verblijven een hoger risico lopen op sociale uitsluiting en armoede, is ook in dit onderzoek teruggevonden. Dat men als volwassene alleenstaande ouder is, komt echter niet voort uit de armoede in de kindertijd. Mensen die in de jaren tachtig in armoede opgroeiden, eindigen als volwassene ongeveer even vaak als een eenoudergezin als degenen die in welvarender omstandigheden verkeerden. Een scheiding zal waarschijnlijk eerder het gevolg zijn van spanningen die iemand als volwassene meemaakt dan van de armoedestress die iemand meemaakte als kind. Ook speelt een rol dat het aantal kinderen in eenoudergezinnen in 1985 vrij beperkt was (9% van alle 0-17-jarigen, zie Verhulst et al. 1997). Daardoor vormden ze in dit onderzoek ook een vrij kleine groep. Volgens recent onderzoek krijgt een kwart van alle kinderen gedurende hun jeugd te maken met veranderingen in de gezinssamenstelling, vaak doordat ouders besluiten uit elkaar te gaan (Bucx 2011). Er groeien tegenwoordig dus meer kinderen op in eenoudergezinnen, met een hoger risico op armoede en sociale uitsluiting. Door de grotere frequentie van het opgroeien in een eenoudergezin, zou deze factor voor latere generaties belangrijker kunnen zijn bij het ontstaan van armoede en sociale uitsluiting.

Verwevenheid armoede en sociale uitsluiting

Wij hebben, net als anderen (Devicienti en Poggi 2004; Whelan et al. 2004; Jehoel-Gijsbers 2004; Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2007; Hoff en Vrooman 2011), sociale uitsluiting en armoede als twee duidelijk te onderscheiden, elkaar aanvullende begrippen benaderd. In beleid en onderzoek worden armoede en sociale uitsluiting echter vaak ook als één begrippenpaar gebruikt, onder andere in de monitoringinstrumenten van de Europese Unie (EU 2020; zie verder Alcock 1991; Bertram en Kohl 2010; UNICEF 2007). Armoede en sociale uitsluiting worden dan in één adem genoemd om de situatie van de mensen in de samenleving aan te duiden met wie het niet alleen financieel, maar ook sociaal gezien niet goed gaat. Door de begrippen te scheiden hebben wij in deze studie laten zien dat de wegen van armoede in de kindertijd naar sociale uitsluiting en armoede als volwassene weliswaar onderling verweven zijn, maar toch ook duidelijke accentverschillen kennen.

Open vragen

In deze studie hebben wij ons gericht op verklaringen die te maken hebben met tekorten aan hulpbronnen en rolmodellen. Deze tekorten bieden inzicht in hoe opgroeien in armoede uiteindelijk leidt tot een hogere kans op armoede en een grotere mate van sociale uitsluiting. Maar meer inzicht roept ook nieuwe vragen op. Bijvoorbeeld: welke mechanismen schuilen achter de directe effecten van opleiding op de kans op armoede en op de mate van sociale uitsluiting als volwassene?

Daarnaast wordt in de literatuur ook wel op een andere manier naar overdracht gekeken, bijvoorbeeld door te kijken naar de volgende drie mechanismen: leefomstandigheden, socialisatieprocessen en aanleg (Van IJzendoorn 2006). Tekorten aan hulpbronnen en rolmodellen hangen samen met de mechanismen van leefomstandigheden en socialisatieprocessen. Aanleg is in deze studie echter buiten beschouwing gelaten, gegevens daarover kunnen immers niet retrospectief verkregen worden. Toch kan aanleg een rol hebben gespeeld; intelligentie is bijvoorbeeld een belangrijke voorspeller voor onderwijsresultaten (Bartels et al. 2002). Zo zal het gegeven dat de opleiding van de vader een van de drie belangrijkste voorspellers is voor de opleiding van de respondenten voor een deel uit erfelijke factoren voortkomen. De vraag blijft in hoeverre aanleg een rol heeft gespeeld.

Ook andere factoren, zoals levensloopgebeurtenissen, kunnen een rol gespeeld hebben. Deze studie heeft laten zien dat verschillende levensdomeinen, zoals onderwijs, gezinsvorming en loopbaan, elkaar beïnvloeden en dat het samenspel tussen deze levensdomeinen van invloed is op armoede en sociale uitsluiting. In een levensloopperspectief (De Wilde 2003, 2008) is daarnaast ook aandacht voor de timing van gebeurtenissen en transities. Zo zou armoede voor jonge kinderen ernstigere langetermijnevolgen hebben dan voor oudere kinderen (Duncan, Yeung, Brooks-Gunn en Smith 1998). Ook in ons onderzoek zijn aanwijzingen dat opgroeien in armoede erger is voor jongere kinderen. Kinderen van 0 tot 7 jaar die opgroeiden in armoede hebben het grootste verhoogde risico dat zij als volwassene arm zijn. Bij transities, bijvoorbeeld van opleiding naar werk, zou het van belang zijn dat de transitie in de juiste periode optreedt. Ouderschap is zo'n transitie: in dit onderzoek bleek wie op jonge leeftijd het eerste kind kreeg, als volwassene meer sociaal uitgesloten te zijn. Of iemand jong ouder werd, hing echter niet samen met opgroeien in armoede. Maar ook voortijdig schoolverlaten is zo'n transitie. Zijn het kinderen die opgroeien in armoede die dit soort transities vaker in een te vroeg (of te laat) stadium meemaken, en kan dat ook een reden zijn waarom zij later meer risico lopen op armoede en sociale uitsluiting?

In Nederland zouden volgens de Denktank Armoedebestrijding (2004) enkele duizenden gezinnen al meerdere generaties in armoede leven. In dit onderzoek hebben wij niet kunnen vaststellen in hoeverre een dergelijke groep bestaat en welke processen bij hen een rol spelen. Slechts een klein aandeel van de Nederlanders (maximaal 2%, afhankelijk van het meetjaar) heeft langdurig een inkomen onder de armoedegrens (Soede en Vrooman, 2010). Voor zover er gezinnen zijn die al meerdere generaties in armoede leven, bevinden zij zich in die beperkte groep. Zo'n kleine subcategorie zal per definitie maar in geringe aantallen aanwezig zijn in onze landelijk representatieve steekproef.

Om de overdracht van armoede en de achterliggende mechanismen in deze beperkte groep te achterhalen is veel gericht, en waarschijnlijk ook kwalitatief, onderzoek nodig.

Ten slotte blijft ook de vraag open in hoeverre de gevonden langetermijneffecten en de bijbehorende verklaringen ook opgaan voor de arme kinderen van nu. Hierboven hebben we bijvoorbeeld al opgemerkt dat aan dit onderzoek nog relatief weinig eenoudergezinnen en relatief weinig niet-westerse allochtonen meededen, omdat die in 1985 minder voorkwamen. Maar er zijn ook andere redenen waarom de effecten van armoede en de verklaringen voor kinderen van nu wellicht anders zijn. De armoede die kinderen in 1985 meemaakten kan een andere impact hebben gehad op hun sociale uitsluiting dan de armoede die kinderen nu meemaken. Bijvoorbeeld omdat de levensstandaard veranderd is of vanwege het toegenomen belang van materiële zaken zoals de pc en mobiele telefoon, maar wellicht ook vanwege de invloed van sociale media, waardoor de wereld waaraan kinderen zich kunnen spiegelen groter is geworden.

6.2 Mogelijke beleidsimplicaties

Bij de behandeling van de beleidsimplicaties van de bevindingen in dit rapport speelt een aantal overwegingen een rol. Zijn de hier geconstateerde langetermijneffecten van armoede problematisch? Zijn er redenen om ze beleidsmatig aan te pakken? En welk beleid kan dan het beste worden gevoerd? Zonder hierover het finale woord te willen zeggen, geven de uitkomsten van dit onderzoek toch aanleiding tot enige reflectie op deze vragen.

Vormen de langetermijneffecten van armoede een groot probleem?

De overdracht van armoede en sociale uitsluiting van de kindertijd naar volwassen leeftijd kan op verschillende manieren worden beoordeeld. Enerzijds is het zo dat het grootste deel van de Nederlandse kinderen niet opgroeit in (langdurige) armoede (SCP/CBS 2010). Degenen die dat wel doen, zijn bovendien later in overgrote meerderheid niet arm, bleek uit dit onderzoek. Ludwig en Mayer (2010) wijzen in dit verband op de 'preventie-paradox': omdat de meeste mensen die nu arm zijn, vroeger niet arm waren, zal beleid dat zich exclusief richt op arme kinderen slechts een klein deel van de latere armoede en sociale uitsluiting onder volwassenen voorkomen. Dit laatste blijkt niet alleen af te hangen van armoede in de kindertijd, maar ook van tal van andere factoren die daar niet volledig toe kunnen worden herleid, zoals een gebrek aan opleiding of geen werk.

Aan de andere kant geeft het feit dat thans één op de elf kinderen opgroeien in armoede, in combinatie met het feit dat hun kans op armoede als volwassene volgens de bevindingen in dit rapport bijna twee maal zo hoog is als die van niet-arme kinderen, toch aan dat het probleem niet verwaarloosbaar is. Met name de groep die als kind langdurig arm is, verdient hierbij aandacht: die is weliswaar betrekkelijk klein, maar een groot deel van de overdracht van armoede tussen kindertijd en volwassenheid lijkt zich juist bij hen te concentreren.

Die overdracht is bovendien niet het enige effect van opgroeien in armoede. In dit onderzoek zien we bij de gezinnen van arme kinderen veel terugkomen van de

combinatie van ‘precariousness’ die door de Denktank Armoedebestrijding al werd verondersteld: een samengaan van een lage opleiding, slechte lichamelijke en geestelijke gezondheid en continue schuldenproblematiek, maar ook langdurige afhankelijkheid van instanties en lage toekomstverwachtingen (Denktank Armoedebestrijding 2004). Dit blijkt zich in dit onderzoek in belangrijke mate te vertalen in een tekortschietende opbouw van sociaaleconomische hulpbronnen (opleiding en werk) en een slechtere gezondheidstoestand bij een deel van de groep die als kind arm was. Het opgroeien in armoede heeft voor kinderen dus meer langetermijneffecten dan het loutere feit dat hun kans om als volwassene arm of sociaal uitgesloten te zijn groter is dan die van niet-arme kinderen.

Kortom, dat het met het merendeel van de arme kinderen op latere leeftijd goed gaat, houdt niet automatisch in dat hun problemen veronachtzaamd kunnen worden. Een deel van de (langdurig) arme groep zal op latere leeftijd wel degelijk met armoede en sociale uitsluiting worden geconfronteerd en de effecten van armoede in de jeugd strekken zich ook tot andere terreinen uit. Het is echter zeker niet zo dat armoede en sociale uitsluiting op de lange termijn kunnen worden uitgebannen via een beleid dat zich uitsluitend op ‘precaire’ kinderen richt.

Zijn er redenen voor beleidsinterventies?

Of men, gegeven de aard van de problematiek, armoede en sociale uitsluiting van kinderen wil tegengaan, vergt uiteindelijk een politieke afweging. Die afweging geschiedt echter niet in een beleidsmatig vacuüm. In de eerste plaats zijn bij armoede en sociale uitsluiting van kinderen algemene beginselen van rechtvaardigheid in het geding, waaraan Nederland zich veelal via wetten, regelingen en internationale verdragen heeft gecommitteerd (o.a. het VN-verdrag van de rechten van het kind). Dit betreft onder meer het uitgangspunt dat kinderen niet de dupe mogen worden van de omstandigheden waarin hun ouders verkeren, en het idee dat iedereen in principe gelijke ontwikkelingskansen zou moeten hebben. Ook het recht op een toereikende levensstandaard en het recht op voldoende vrije tijd is hierbij van belang. In EU-verband staat het tegengaan van armoede en sociale uitsluiting bij kinderen al jaren hoog op de agenda, en was het in 2010 een centraal thema tijdens het Europees Jaar ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting. Naar verwachting zal het onderwerp ook prioriteit krijgen in de Europa 2020-agenda waar de Europese Unie zich nu op richt. Zulke rechtvaardigheidsoverwegingen en beleidsafspraken kunnen voldoende reden zijn om de problematiek van armoede en sociale uitsluiting bij kinderen ook de komende jaren beleidsmatig aan te willen pakken. Dat is vermoedelijk ook een collectief belang. Het ‘littekeneffect’ in strikte zin beperkt zich weliswaar tot een kleine groep, maar de uitstralingseffecten strekken als gezegd verder, en dat kan inhouden dat het voor de samenleving voordelig kan blijken om armoede en sociale uitsluiting bij kinderen tegen te gaan. Als er minder kinderen opgroeien in armoede en sociale uitsluiting, kan dat de opbouw van sociaaleconomische hulpbronnen bevorderen. Daardoor stijgt vermoedelijk het productief vermogen van de samenleving, en zijn op termijn mogelijk minder mensen afhankelijk van een uitkering en van de gezondheidszorg. Ook dit kan beleidsmatige aandacht voor armoede

en sociale uitsluiting bij kinderen rechtvaardigen, al laten de precieze collectieve opbrengsten zich moeilijk becijferen.

Welk beleid?

De bevindingen van dit onderzoek wijzen op vier gebieden die een grote rol spelen bij de (overdracht van) armoede en sociale uitsluiting: onderwijs, werk, gezondheid en sociale participatie. Op deze terreinen is al veel beleid gevoerd, soms pas sinds kort, maar vaak ook al veel langer. Zo worden in diverse regeringsverklaringen en –akkoorden en troonredes sinds 1982 werk en onderwijs in het algemeen als centrale wegen naar sociale stijging gezien, en is er ook veel aandacht geweest voor het bevorderen van sociale participatie (van der Steen, Peeters en Pen 2010). Er is ook al veel specifiek beleid ontwikkeld. In het onderwijs is gedurende enkele decennia achterstandenbeleid gevoerd (o.a. vve, gewichtenregeling), en staat recent het tegengaan van schooluitval en het streven naar een startkwalificatie voor alle jongeren centraal. In de jeugdzorg is veel aandacht voor de opvoeding, ontwikkeling en gezondheid van jongeren, recentelijk in de gemeentelijke Centra voor Jeugd en Gezin. De laatste jaren hebben gemeenten, financieel bijgestaan door het Rijk, onder de noemer *Kinderen doen mee!* gericht geprobeerd de sociale participatie van arme kinderen te bevorderen. Het nog te verschijnen onderzoeksdeel van het scp-project Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen zal binnenkort ingaan op de resultaten van dit participatiebeleid. Verder kan nog gewezen worden op de voorzieningen die in breder verband van belang zijn voor het tegengaan van armoede en sociale uitsluiting bij kinderen, zoals de kinderbijslag en -toeslag, de bijzondere bijstand, en de Wet maatschappelijke ondersteuning. Het gegeven dat het merendeel van de arme kinderen in 1985 een kwart eeuw later als volwassene niet arm of sociaal uitgesloten is, kan duiden op hun individuele veerkracht, maar vermoedelijk niet los worden gezien van de mogelijkheden tot sociale stijging die dergelijke voorzieningen hen geboden hebben. Er zijn uit dit onderzoek weinig aanwijzingen gevonden voor de gedachte dat de verzorgingsarrangementen het ontstaan van een massale ‘cultuur van afhankelijkheid’ hebben bevorderd, waaruit arme kinderen nauwelijks meer zouden kunnen ontsnappen. Niet uitgesloten kan worden dat dit bij sommigen wel het geval is geweest, maar dat zal dan vermoedelijk om een selecte groep van beperkte omvang gaan.

Moet er, dit geconstateerd hebbend, in deze tijd van bezuinigingen nog aanvullend beleid komen voor kinderen die in armoede opgroeien? Het lijkt wenselijk in ieder geval de groep kinderen die langdurig arm is goed te volgen, omdat de ‘overdrachtproblematiek’ zich bij hen lijkt te concentreren. Er zou in het beleid ook gericht kunnen worden gekeken naar kinderen met ‘risico-ouders’: laag opgeleide vaders, niet-westerse ouders, ouders zonder werk. Verder is het, gezien de sleutelrol van het onderwijs bij alle hier geanalyseerde *outcome*-variabelen, belangrijk om na te gaan of het rendement van het beleid op dit terrein kan worden vergroot. Ledoux et al. (2011) wijzen er bijvoorbeeld op dat het huidige achterstandenbeleid met name op basisscholen effectief is; zij bepleiten echter meer aandacht voor achterstanden in het voortgezet onderwijs, die bepalend zijn voor de transitie naar de arbeidsmarkt. Inzetten op gezondheidsbevordering en sociale participatie van kinderen lijkt eveneens nuttig, al zijn die factoren van minder belang

dan het opleidingsniveau (waar ze echter wel op van invloed zijn). Overigens spreekt het niet vanzelf dat zulke interventies uitsluitend van de rijksoverheid uit moeten gaan; gemeenten, maatschappelijk middenveld en burgers hebben hier ook een eigen verantwoordelijkheid. Bij de mogelijke interventies moet bovendien worden bedacht dat uit dit onderzoek naar voren kwam dat de causale keten tussen armoede in de jeugd en achterstand op latere leeftijd uiterst complex is. Dat houdt logischerwijs in dat er niet één 'knop' is waaraan kan worden gedraaid, en dat het effect van maatregelen die zich beperken tot één factor in dit proces haast per definitie niet groot zal zijn. Men moet zich bij aanvullende beleidsinterventies dan ook steeds afvragen of men redelijkerwijs kan verwachten dat ze, gezien de vereiste inzet van middelen, voldoende rendement op zullen leveren.

Summary

Destined for disadvantage?

Poverty and social exclusion during childhood and 25 years later

The aim of this study is to examine the extent to which children who grew up in poverty in 1985 are today – as adults – still poor and socially excluded, and which mechanisms have played a role in the process. The research questions addressed are as follows:

1. What proportion of people who lived in a poor household as children are themselves poor in adulthood?
2. To what extent are poor children also socially excluded? Does this relationship remain in their later youth and into adulthood?
3. Which mechanisms explain the relationship between growing up in poverty on the one hand and poverty and social exclusion in adulthood on the other?

After first explaining the central concepts and methodology followed, we discuss the answers to these questions as produced by this study. We then look briefly at potential policy implications.

Poverty and social exclusion

Poverty and social exclusion are two different but complementary concepts. A person is regarded as poor if they are unable over an extended period to afford the minimum that is regarded as necessary in the society in which they live. Here, this is measured against the income criterion that has been most commonly used by the Netherlands Institute for Social Research/scP in measuring poverty in recent years, namely the ‘modest but adequate’ budget (Soede & Vrooman, 2010). This budget is made up of norm amounts as used by the Dutch National Institute for Family Finance Information (Nibud) for expenditure items which are necessary and difficult to avoid (food, clothing, housing, etc.), and also leaves some scope for expenditure on recreational activities and maintaining social contacts. If a person’s annual income is less than the norm budget, they are not able to afford all necessary or highly desirable expenditure items and are classed as poor. When measuring poverty, allowance is made for differences in household size and composition. The norm amounts are adjusted each year by an amount that is generally midway between price inflation and the growth in prosperity (Soede, 2011).

Social exclusion refers to actual deficiencies in four dimensions: insufficient social participation; deficient normative integration; material deprivation; and limited access to basic rights. scP has developed an instrument to measure this, which has been applied to various groups since 2004 (Jehoel-Gijsbers 2004; Jehoel-Gijsbers & Vrooman 2008; Hoff & Vrooman 2011). This instrument was applied in a specific way here, because this study looks back over a long period. Social participation refers here to visits to family or friends by adults and celebrating birthdays together. For children, the study looked among other things at the hosting of birthday parties and playing with friends.

Normative integration for adults refers to work ethic and honesty, while among young people the study looked at things such as truancy, being suspended from school and delinquent behaviour (stealing, vandalism and violence). Material deprivation in adulthood is measured by things such as payment arrears on rent or mortgage, while for children it refers to things such as being unable to take part in school trips because of lack of money. The dimension 'access to basic rights' refers for adults to things such as housing, health care, social security, education as well as a nuisance-free, safe neighbourhood, etc.; for children it refers mainly to a safe upbringing, the neighbourhood in which they grew up, and the education followed.

Research method

In order to answer the research questions, this study used a combination of administrative data and survey research. Poverty was established in this report using data from the large-scale Income Panel Survey carried out by Statistics Netherlands (CBS). This Survey has been running for more than a quarter of a century (being held annually since 1989), and is based on administrative data, drawn *inter alia* from the Dutch tax administration. These data provide detailed information on income position and household situation. Their administrative nature means the data are not affected by refusal to participate, memory effects, social desirability or other issues which can play a role in population surveys. The Income Panel Survey was used in two ways in this study:

- to determine the extent of poverty in the years 1985, 1989, 2006, 2007 and 2008 among people who were aged 0-17 years in 1985. The integral Income Panel Survey data from CBS were used for this. The study also looked at whether the risk of poverty transfer between childhood and 25 years later is greater if people were poor in childhood for an extended longer period. Long-term poverty during childhood was determined on the basis of parental income in 1985 and 1989 (no information is available in the Income Panel Survey for the intervening years);
- as a sampling frame for a survey which was carried out in the period August-December 2009 among 996 adults. The sample comprised persons who were aged 32-36 years in 2008, who were included in the Income Panel Survey at that time, and whose parents were also in the Income Panel Survey in 1985 and 1989. The persons approached were thus in roughly the same phase of life at all observation points in this survey; when the survey was held in 2008 they were adults; in 1985 they were at primary school (aged 8-12 years); and in 1989 they were generally at secondary school (aged 13-18 years). The income data from the CBS Income Panel Survey were linked retrospectively to the survey data. In this way, we were able to establish the extent of poverty among participants in the survey. Almost a third of those interviewed were poor as children in 1985.

The surveys were focused in the first place on establishing the degree of social exclusion in the various phases of life. Were respondents who were poor as children also more socially excluded, and was this still the case in later life? During the interview, respondents were asked about their situation during three phases in their lives: when they were aged between 8 and 12 years old; when they were between 13 and 18 years old; and in the

period thereafter. The first period coincides with poverty during childhood as established via the Income Panel Survey.

The survey was also used to gain an insight into the factors and processes underlying the possible relationship between poverty and social exclusion in different life phases. To do this, questions were asked about the kind of upbringing, education followed, health status, employment, etc. These are elements that can be regarded as resources, which in theory enable people to escape from poverty or social exclusion. During the interviews, respondents answered questions about themselves (and sometimes their partners), but also about their parents. As the interviews cover a long period, it is possible that respondents were not able to recall everything equally well. Consequently, the retrospective data from the interviews may sometimes show some distortion. To prevent this, the interview referred to covered specific situations and actual behaviour as much as possible.

Destined for poverty?

Poverty in childhood increases the chance of poverty in later life ...

If someone lived in a poor family as a child, the chance that they will be poor in adulthood is much greater than if they grew up in more affluent circumstances. Of those who were poor as children in 1985 (aged 0-17 years), 7% were still poor in 2008. This means that their risk of being poor today is almost twice as great as among those who were not poor in childhood: 4% of this latter group were poor in 2008. These results are in line with the findings of earlier Dutch research on the transfer of income deficits (Cörvers 2000: Van den Brakel & Moonen 2009).

...and that chance increases if people were poor at a younger age or for a longer period

One new aspect here is that the risk that children will still be poor in adulthood is reinforced in two cases: where people were poor at a younger age and where they were poor as children for an extended period. Of poor children aged 0-7 years, 8% are poor as adults; that is one percentage point more than the average for all children aged under 18. In the case of long-term poverty, the study examined whether people who were poor as children in both 1985 and 1989 had been poor on one or more occasions as adults in the period 2006-2008. This was found to be the case for 15% of long-term poor children; the figure for those who were only poor in 1985 was 9%.

Percentage of 'children destined for poverty' is small

This observation needs to be qualified, however: most children are not poor in later life, whether they grew up in poverty or not; of those children who were poor in 1985, 93% were not poor in 2008. Only a small group of poor children are therefore destined for poverty in later life. This is consistent with the findings of other research by SCP and CBS, which showed that only a small proportion of the population are in long-term

poverty and that the dynamic (annual inflow and outflow into and out of poverty) is high (Soede & Vrooman 2010: 50; Otten et al. 2008: 39).

More research needed on multi-generational poverty

According to the poverty think-tank Denktank Armoedebestrijding (2004), several thousand families in the Netherlands have lived in poverty for several generations. We were not able to make any observations as to the existence and size of such groups in this study, or of which processes play a role in "bringing about multi-generational poverty". As stated, only a small proportion of the Dutch population (maximum 2%, depending on the observation year) live long term with an income below the poverty line (Soede & Vrooman, 2010). To the extent that there are families that have lived in poverty over several generations, they are contained within this limited group. Such a small subcategory will by definition be present in small numbers in our nationally representative sample. In order to determine the transfer of poverty and the underlying mechanisms in these specific cases, more targeted research would be required.

Relationship between poverty and social exclusion in childhood and later?

Poverty in childhood: less social participation, more material deprivation in later life

Growing up in poverty is accompanied by an increased risk of certain forms of social exclusion. The differences manifest themselves chiefly in the area of social participation and material deprivation. Poor children who were aged between 8 and 12 years in 1985 relatively often lived in a family which had to watch every penny, where certain goods were lacking, where holidays were not taken, where the children did not have their own bedrooms, bicycle or appropriate sports clothing, and so on. They accordingly participated less in social activities – joining sports or leisure clubs, playing with classmates, hosting birthday parties – than their non-poor peers. The differences in material deficits and social participation remained for some of them in later life: people who were in poverty as 8-12 year-old children were also more socially excluded in adulthood.

No effect on normative integration and access to basic social rights

Growing up in poverty does not however make any difference for the other two dimensions of social exclusion in childhood: deficient normative integration and limited access to basic social rights. In other words, children aged 8-12 years who grew up in poverty adhered to accepted norms and values in later life, as 13-18 year-olds, just as often on average and had the same access on average to social rights (not living in an unsafe parental situation or unsafe neighbourhood) as those who were not poor when aged 8-12 years. In adult life, poverty experienced in childhood has no impact on normative integration, and only a limited influence on access to social rights. Persons who grew up in long-term poverty as children tend to have slightly more restricted access to social rights in adulthood. It is possible that the absence of a relationship with poverty in childhood can be exhibited (partly) to the retrospective question formulation. Social desirability and memory effects may well play a greater role in these aspects of social exclusion than

in the more ‘objectively’ observed material deprivation and social participation. On the other hand, the dimensions ‘normative integration’ and ‘access to basic social rights’ have also been found to be more difficult to map out in earlier SCP research, which did not use retrospective questioning. With regard to ‘normative integration’, there is an additional point of principle that was observed in the very first SCP study on social exclusion (Jehoel-Gijsbers 2004: 28). It is not simple to determine deficiencies in this regard because it is unclear which behavioural rules are involved and how far people have to deviate from the standard pattern in order to determine that they are socially excluded. Another question is who decides whether they really are socially excluded in this respect.

Routes and explanatory factors

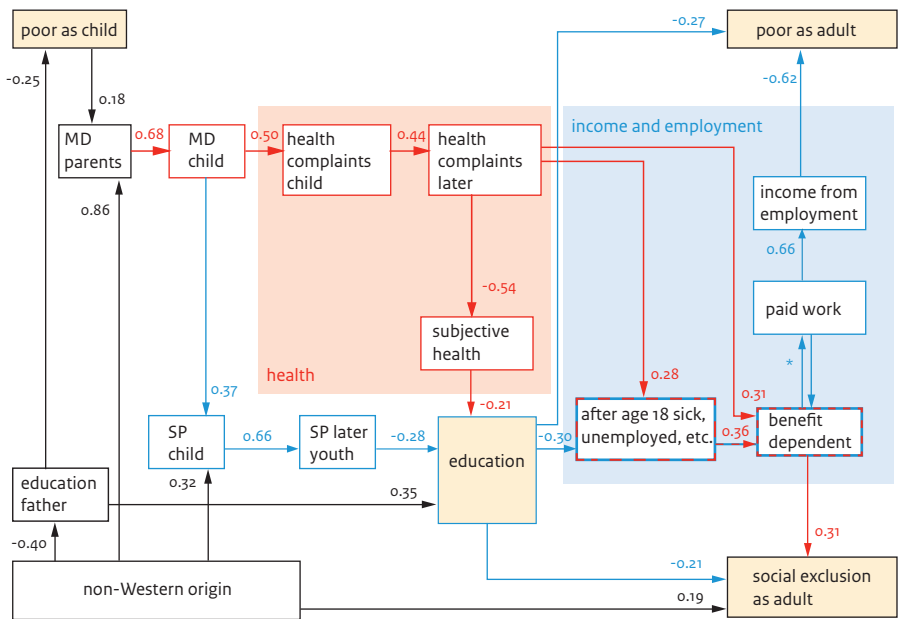
The quest for an explanation of the relationships found between poverty and social exclusion was approached in two stages. First, we looked at which characteristics are associated both with poverty in childhood and with poverty and social exclusion in adulthood. These ‘intervening’ factors were then fed into a fairly complex explanatory regression model (see figure 5.5). Two principal routes can be distinguished which lead from childhood poverty to poverty and social exclusion in later life.

First principal route: socioeconomic resources as an explanation

Children who grow up in poverty not only spend their childhood in a family with little income and earning potential, but also have less access to these socioeconomic resources in their later lives. The route proceeds as follows: poor children have more material deficits than their more affluent peers. These deficits mean they participate less in all kinds of social activities during their childhood. This is one of the factors that explains why the educational attainment of poor children is lower. This in turn impacts on their labour market chances as adults: after the age of 18, they have more interruptions in their employment career, and by the time they reach their 30s they have less often been in permanent employment and, as a result, have a lower income from employment.

Figure S.1

Principal routes from childhood poverty to poverty and social exclusion in adulthood

MD: material deprivation; SP: social participation

* unstandardised effect set equal; due to standardisation the parameter values are not equal: paid work = -0.56*benefit dependent, benefit dependent = -0.08*paid work.

Second principal route: health problems

The second principal route operates via health. Poor children are more often unhealthy. Children with health problems are more often unhealthy as adults and have a lower education level in adulthood. These two factors adversely affect their labour market chances and lead to greater benefit dependency, which in turn is accompanied by more poverty and social exclusion in adulthood.

More social exclusion among children of non-Western origin

If we look at the influence of individual factors, the importance of a non-Western origin stands out. This mainly influences the degree of social exclusion in adulthood (though there is also a clear relationship with the degree of poverty in this phase of life). In addition to the direct effect, there is also an indirect effect. People of non-Western origin more often had a poor childhood and experienced more material deficits. Partly – but not wholly – as a result of these material deficits, non-Western respondents participated less in social activities in their youth. This was translated into reduced availability of resources, which in adulthood translates into a higher degree of social exclusion.

Education, employment and benefit dependency

The lower education level of poor children is related not only to their lower social participation, but also to their health problems. However, the role of education begins with the father of the household; if he has a lower education level, there is a greater chance that his children will grow up in a poor family and that their educational attainment will also be lower. And a person with a lower education level in turn runs a greater risk of poverty and social exclusion. A lower education level limits the opportunities for (participation via) paid work. Work provides income and can consequently help prevent or end poverty. Work moreover provides structure and is an important condition for participation in society. This explains why people who work are less socially excluded, while by contrast, being in receipt of benefit increases the chance of this.

Social participation and health

In addition to education and work, health and social participation in childhood also have a substantial influence on the risk of poverty and social exclusion in adulthood. The effects of health and social participation in childhood are roughly equal in magnitude, but their influence is less than that of education and work. This is because social participation and health status in childhood influence the risk of poverty and social exclusion in adulthood via education and participation in employment. In addition to the built-up human and economic capital, therefore, social capital in childhood and health also play a role in the relationship between poverty in childhood and poverty in adulthood.

Family circumstances less important

The independent effect of family circumstances which was explored in the study is smaller than the effects of education, work, health status, ethnic origin and social participation. The family climate is worse in poor families, with more aggression and a less calm and regular atmosphere. As a result, children's relationship with their parents is worse, and they also see their parents less as role models. However, these processes were found to have little influence on the risk that poor children will be poor and socially excluded in adulthood. On the other hand, a positive family climate does have a modest effect on children's well-being. People who felt better in their childhood also have a better demeanour as adults (calmer, more balanced, more satisfied with their work). These psychological resources offer protection against social exclusion in adulthood.

Language and single parenthood offer no explanation

The fact that poor children more often lived in families during their childhood where no Dutch was spoken is found not to be related to their degree of social exclusion or risk of poverty in adulthood. Since the respondents in this study had lived in the Netherlands since childhood and had been educated in the Netherlands, this factor is no longer relevant in adulthood. In itself, a poor command of spoken Dutch increases the risk of poverty and social exclusion, but this effect has disappeared in children who have lived in the Netherlands since 1985.

Single-parent families are known to be at higher risk of poverty and social exclusion. That is also confirmed here, but the fact that a person grew up in poverty does not increase the chance that they will themselves become single parents; people who grew up in poverty in the 1980s ended up as single parents in adulthood to roughly the same extent as people who grew up in more affluent circumstances. It is however possible that this factor has become more important in later generations, because there are many more children growing up in single-parent families today than in 1985.

Policy implications

Although poverty in childhood translates to only a limited extent into poverty and social exclusion in later life, it is still desirable to devote attention to it in policy, because the small group of poor children who are also affected by poverty in later life are the victims of structural poverty. Moreover, growing up in poverty has more consequences than simply an increased chance of poverty and social exclusion as an adult. The development of socioeconomic resources (education and work) is lower and the risk of poor health status is increased. There are also other reasons for tackling poverty in childhood: the Netherlands has committed to certain legal principles through laws, regulations and international treaties (e.g. the UN Convention on the Rights of the Child). Among other things this commitment embraces the principle that children must not be allowed to suffer because of the circumstances in which their parents live, as well as the principle of equal opportunities for all. At EU level, combating poverty and social exclusion among children is also likely to be given priority in the Europe 2020 agenda. At the same time, it would be wrong to expect that poverty and social exclusion in adulthood can be prevented simply by combating them in childhood; the number of children 'destined for poverty' is simply too small for this. Moreover, a small proportion of the more affluent children also end up in poverty as adults.

Which policy is to be pursued in this area is ultimately a matter of political judgment. The findings from this study highlight four areas that play a key role in (the transfer of) poverty and social exclusion: education, employment, health status and social participation. A great deal of government policy is already pursued in these areas, some of it of only recent date, though much of it for a good deal longer. The fact that the majority of poor children are not poor or socially excluded a quarter of a century later, in adulthood, could be an indication of their individual resilience, but cannot be seen in isolation from the opportunities for social advancement that provisions such as education have offered them. Few indications were found in this study to support the idea that welfare arrangements in the past have fostered a mass 'culture of dependency', from which poor children have virtually no chance of escaping in later life.

It would seem advisable in any event to monitor the group of children living in long-term poverty closely, because the problem of 'poverty transfer' appears to be concentrated in this group. More specific attention could also be given in policy to children with 'at-risk parents': low-educated fathers, parents of non-Western origin, parents

without work. In addition, given the key role played by education in all outcome variables analysed here, it is important to investigate whether the returns of the policy in this area could be increased. Investing in improving the health and social participation of children would also appear to make sense, although these factors are of less importance than education level, though they do influence the latter.

It is not necessarily the case that interventions in this area should come exclusively from central government; local authorities, civil society and citizens themselves also have their own responsibility here.

The fact that many factors are found to play a role in the process between poverty in childhood and disadvantage in later life logically implies that there is no one single 'switch' which can be flicked in order to resolve the problem. The effect of measures which focus on only one factor in this process will consequently almost by definition be limited. When considering supplementary policy interventions, therefore, it is important constantly to question whether, given the investment of resources required, those interventions can reasonably be expected to deliver adequate returns.

Literatuur

- Airio, L., P. Moisio en M. Niemela (2010). *Intergenerational Transmission of Poverty in Finland in the 1990s*. Turku: Department of Social Policy, University of Turku, National Research and Development Centre for Welfare and Health.
- Alcock, P. (1991). *Understanding poverty*. London: MacMillan Press.
- Bartels, M., M.J.H. Rietveld, G.C.M. van Baal en D.I. Boomsma (2002). Genetic and Environmental Influences on the Development of Intelligence. In: *Behavior Genetics*, jg. 32, nr. 4, 237-249.
- Becker, G.S. (1964, 1993, 3rd ed.). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bertram, H. en S. Kohl (2010). *Zur Lage der Kinder in Deutschland 2010. Kinder stärken für eine ungewisse Zukunft*. Keulen: Deutsches Komitee für UNICEF.
- Bijl, R. (2009). Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? In: R. Bijl et al. (red.), *De sociale staat van Nederland* (p. 13-28). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blanden, J. en S. Gibbons (2006). *The persistence of poverty across generations. A view from two British cohorts*. Bristol: Joseph Rowntree Foundation, Policy Press.
- Bourdieu, P. (1989). Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal. In: P. Bourdieu (red.), *Opstellen over smaak, kapitaal en veldbegrip* (p. 120-141). Amsterdam: Van Gennep.
- Bovens, M. en A. Wille (2010). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Brakel van den, M. en L. Moonen (2009). Is armoede erfelijk? *Sociaaleconomische trends*, 2e kwartaal, p. 47-51.
- Brooks-Gunn, J. en G.J. Duncan (1997). The effects of poverty on children. In: *Children & Poverty*, jg. 7, nr. 2, p. 55-71.
- Bucx, F. (red.) (2011). *Gezinsrapport 2011: Een portret van het gezinsleven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2011/7).
- Corcoran (1995). Rags to rags: Poverty and mobility in the United States. In: *Annual review of sociology*, jg. 21, p. 237-267.
- Cörvers, W. (2000). Inkomensmobiliteit tussen huishoudens met lage inkomens van generatie op generatie. In: *Armoedemonitor 2000*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dahl G. B. en L. Lochner (2008). *The impact of family income on child achievement: Evidence from the earned income tax credit*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research (Working Paper No. 11279).
- Dekovic, M., E. Snel en J.H.A. Groenendaal (1997). Kinderen van de rekening; over de effecten van armoede op kinderen. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), *De kwetsbaren; tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (p. 143-157). Amsterdam: University Press.
- Denktank Armoedebestrijding (2004). *Doen en meedoen. Aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten*. Utrecht: Sociale Alliantie.
- Devicienti, F. en A. Poggi (2007). *Poverty and social exclusion: Two sides of the same coin or dynamically interrelated processes?* Turiijn: Laboratorio R. Revelli.
- Duncan G. J. , W. J. Yeung, J. Brooks-Gunn en J. R. Smith (1998). How much does childhood poverty affect the life chances of children? In: *American Sociological Review*, jg. 63, nr. 3 p. 406-423.

- Dykstra, P. (2000). Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen op langere termijn. In: *Bevolking en Gezin*, jg. 29, nr. 2, p. 109-139.
- Echtelt, P. van (2010). *Een baanloos bestaan: De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010/8).
- Engbersen, G., J.C. Vrooman en E. Snel (red.) (1997). *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: University Press.
- Guo, G., en K. Mullan-Harris (2000). The mechanisms mediating the effects of poverty on children's intellectual development. In: *Demography*, jg. 37, nr. 4, p. 431-477.
- Hardt, J. en M. Rutter (2004). Validity of adult retrospective reports of adverse childhood experiences: review of the evidence. In: *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, jg. 45, nr. 2, p. 260-273.
- Herweijer, L. (2011). Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit? In: *Wisseling van de wacht*. SCR 2011 (p. 43-71). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S. (2010). *Uit de armoede werken. Omvang en oorzaken van uitstroom uit armoede*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-22).
- Hoff, S. en J.C. Vrooman (2011). *Dimensies van sociale uitsluiting. Naar een verbeterd meetinstrument*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2011-20).
- Hoff, S.J.M., J. Dronkers en J.C. Vrooman (1997). Arme ouders en het welzijn van kinderen. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), *De kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: University Press.
- Horgan, G. (2007). *The impact of poverty on young children's experience of school*. Joseph Rowntree Foundation (te vinden op: <http://www.most.ie/webreports/Fatima%20reports/School/poverty-children-schooljrf.pdf>).
- Jacob, B. en J. Ludwig (2008). *Improving Educational Outcomes For Poor Children*. Cambridge: NBER.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2004). *Sociale Uitsluiting in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/17).
- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-special 32).
- Jehoel-Gijsbers, G. en J.C. Vrooman (2007). *Explaining social exclusion; a theoretical model tested in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jenkins, S.P. en T. Siedler (2007). *The Intergenerational Transmission of Poverty in Industrialized Countries*. Chronic Poverty Research Centre (Working Paper No. 75).
- Kobes, B.J.H. en S.I. De Vries (2004). *School en Sport Speciaal: een verkennende studie naar sport- en bewegingsactiviteiten voor jeugdigen met een beperking in Nederland*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.
- Kösters, L. en F. Otten (2007). Krappe beurs als erfenis? In: *Sociaaleconomische trends*, 3e kwartaal, p. 36-41.
- Ledoux, G., J. Roeleveld, G. Driessen, J. Cuppen en J. Meijer (2011). *Prestaties en loopbanen van doelgroepopleerlingen in het onderwijsachterstandenbeleid*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut/Nijmegen: ITS.
- Lewis, O. (1959). *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. New York: Basic Books Inc.
- Lindquist, M.J. en G. S. Lindquist (2010). *The dynamics of child poverty in Sweden*. (te vinden via <http://www.springerlink.com/content/11231561034x2374/>).
- Ludwig, J. en S. Mayer (2006). "Culture" and the Intergenerational Transmission of Poverty: The Prevention Paradox. In: *The Future of Children*, jg.16, nr. 2, p. 175-196.
- Meertens, V. (2004). *Depressive symptoms in the general population; a multifactorial social approach* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen). Wageningen: Ponsen en Looijen bv.

- Otten, F., W. Bos, C. Vrooman en S. Hoff (red.) (2008). *Armoedebericht 2008*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Petterson, S.M. en A. Burke Albers (2001). Effects of poverty and maternal depression on early child development. In: *Child Development*, jg. 72, nr.6, p. 1794-1813.
- Ridge, T. en J. Millar (2000). Excluding children: Autonomy, friendship and the experience of the care system. In: *Social Policy & Administration*, jg. 34, nr. 2, p. 160-175.
- Roest, A., A. Lokhorst en J.C. Vrooman (2010). *Sociale uitsluiting bij kinderen. Omvang en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rovers, B. (1998). Armoede en regelovertreding door kinderen. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: University Press.
- SCP/CBS (2000). *Armoedemonitor 2000*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SCP/CBS (2010). *Armoedesignalement 2010*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Sekelincx, S.J.A. (2009). *Het beste van de jeugd. Een wijsgerig-pedagogisch perspectief op jongeren en hun ideal(ism)en* (proefschrift). Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Soede, A. (2006). Armoede volgens een nieuwe grens. In: F. Otten, J.C. Vrooman, W. Bos en S. Hoff (red.), *Armoedebericht 2006*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Soede, A. en J.C. Vrooman (2008). *Beyond the breadline; a poverty threshold based on a generalised budget approach*. Den Haag: The Netherlands Institute for Social Research/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soede, A. (2010). *Armoedegrens op basis van de budgetbenadering – revisie 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soede, A. en J.C. Vrooman (2010). Armoede volgens de budgetbenadering. In: *Armoedesignalement 2010*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Steen, M. van der, R. Peeters en M. Pen (2010). *De weg omhoog. Een analyse van het vertoog over sociale mobiliteit in regeringsbeleid*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- TK (2007/2008). Motie van het lid Van Geel c.s., 20 september 2007. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31200, nr. 16.
- Tolsma, J. en M. H. J. Wolbers (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Tominey, E. (2009). *The Timing of Parental Income and Child Outcomes: The Role of Permanent and Transitory Shocks* (IZA Discussion Paper No. 5225). London: University College.
- UNICEF (2007). *Child poverty in perspective: an overview of child well-being in rich countries. A comprehensive assessment of the lives and well-being of children and adolescents in the economically advanced nations. Innocenti Report-Card 7*, Florence: UNICEF: Innocenti Research Centre.
- Verhulst F.C., H.J.M. Versluis-den Bieman en N.C.M. Balmus (1997). Stand van zaken: Opgroeien bij lesbische ouders of in een eenoudergezin geen risicofactor voor probleemgedrag, opgroeien als adoptiekind wel. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 141, p. 414-418.
- Vrooman, J.C., S. Hoff, F. Otten en W. Bos (red.) (2007). *Armoedemonitor 2007*. Den Haag /Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Walle-Sevenster, J. de, en G.J. Kok (1991). *Gezondheidsbevordering en armoede*. Bleiswijk: NKB-uitgeverij.
- Whelan, C. T., R. Layte en B. Maitre (2004). Understanding the mismatch between income poverty and deprivation: a dynamic comparative analysis. In: *European Sociological Review*, nr. 20, p. 287-302.

- Whitbeck, L.B, R.L. Simons, R.D. Conger, K.A.S. Wickrama, K.A. Ackley and G.H. Elder Jr. (1997). The Effects of Parents' Working Conditions and Family Economic Hardship on Parenting Behaviors and Children's Self-Efficacy. In: *Social Psychology Quarterly*, jg. 60, nr. 4, p. 291-303.
- Wilde, C. de (2003). A life course perspective on social exclusion and poverty. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 54, nr. 1, p. 109-128.
- Wilde, C. de (2008). Individual and institutional determinants of multidimensional poverty: A European comparison. In: *Social Indicators Research*, jg. 86, p. 233-256.
- Wilson, W.J. (1996). When Work Disappears. *Political Science Quarterly*, jg. 111, nr. 4, p. 567-595.
- Wittebrood, K. en T. van Dijk (2007). *Aandacht voor de wijk: effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WRR, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: University Press (Rapporten aan de regering nr. 68).
- IJzendoorn, M.H. van (2006). *Intergenerationele overdracht van gehechtheid in theorie, (klinisch) onderzoek en gevalsbeschrijvingen*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu van Loghum.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het s.c.p.: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het s.c.p. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

SCP-publicaties 2010

- 2010-1 *Liever Mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests* (2010). Iris Andriessen, Eline Nievers, Laila Faulk, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0421 1
- 2010-2 *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009* (2010). Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.), Gijs van Houten, Anna Maria Marangos, Mathijs Tuynman, Martha Dijkgraaf, Jennifer van den Broeke, Judith van der Veer, Jelder Shalk, Jurjen Iedema, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0463 1
- 2010-4 *Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg voor verstandelijk gehandicapten 1998-2008* (2010). Michiel Ras, Isolde Woittiez, Hetty van Kempen, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0468 6
- 2010-5 *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden* (2010). Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0350 4
- 2010-6 *The social state of the Netherlands 2009* (2010). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978 90 377 0466 2
- 2010-7 *The minimum agreed upon. Consensual budget standards for the Netherlands* (2010). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978 90 377 0472 3
- 2010-8 *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Annette Roest, Anne Marika Lokhorst, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0493 8
- 2010-9 *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (2010). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978 90 377 0489 1
- 2010-10 *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008* (2010). Edith Josten. ISBN 978 90 377 0474 7
- 2010-11 *At home in the Netherlands* (2010). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0487 7

- 2010-12 *FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0455 6
- 2010-13 *Mogelijkheden tot kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek (red.). ISBN 978 90 377 0456 3
- 2010-14 *Toekomstverkenning kunstbeoefening* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0491 4
- 2010-15 *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp et al. ISBN 978 90 377 0501 0
- 2010-16 *Publieke dienstverlening in perspectief. SCP-memorandum voor de kabinetsformatie 2010* (2010). Evert Pommer en Evelien Eggink (red.). ISBN 978 90 377 0513 3
- 2010-17 *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974* (2010). Jeroen Boelhouwer. ISBN 978 90 377 0345 0
- 2010-18 *Minderheden in de mixed-mode? Een inventarisatie van voor- en nadelen van het inzetten van verschillende dataverzamelmethode onder niet-westerse migranten* (2010). R. Feskens, J. Kappelhof, J. Dagevos, I. Stoop. ISBN 978 90 377 0517 1
- 2010-19 *Just different, that's all. Acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp (ed.) et al. ISBN 978 90 377 0502 7
- 2010-20 *Discriminatiemonitor niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt 2010* (2010). Eline Nievers en Iris Andriessen (red.). ISBN 978 90 377 0438 9
- 2010-21 *Iemand moet het doen. Ervaringen van verzorgers van partners* (2010). Judith van Male, Marion Duimel en Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0518 8
- 2010-22 *Uit de armoede werken. Omvang en oorzaken van uitstroom uit armoede* (2010). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0519 5
- 2010-23 *Het werken waard. Het arbeidsaanbod van laagopgeleide vrouwen vanuit een economisch en sociologisch perspectief* (2010). Mariëlle Cloin. ISBN 978 90 377 0514 0
- 2010-24 *Zorgen voor Zorg. Ramingen van de vraag naar personeel in de verpleging en verzorging tot 2030* (2010). Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0512 6
- 2010-25 *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik* (2010). Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0521 8
- 2010-26 *Tijd op orde? Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger* (2010). Mariëlle Cloin, Marjon Schols en Andries van den Broek, m.m.v. Maria Koutamanis. ISBN 978 90 377 0520 1
- 2010-27 *Maten voor Gemeenten 2010. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2010). Bob Kuhry, Jedid-Jah Jonker en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0522 5
- 2010-28 *Naar Hollands gebruik? Verschillen in gebruik van hulp bij opvoeding, onderwijs en gezondheid tussen autochtonen en migranten* (2010). Angela van den Broek, Ellen Kleijnen en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0525 6
- 2010-29 *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010* (2010). Annet Tiessen-Raaphorst, Desirée Verbeek, Jos de Haan en Koen Breedveld (red.). ISBN 978 90 377 0504 1
- 2010-30 *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (2010). Andries van den Broek en Mariëlle Cloin (red.). ISBN 978 90 377 0523 2
- 2010-31 *Definitief advies over het wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2011. Van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Uitgebracht aan het bestuurlijk overleg financiële verhoudingen* (2010). Ab van der Torre en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0535 5
- 2010-32 *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (2010). Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

- 2010-33 *Armoedesignalement* (2010). SCP/CBS. ISBN 978 90 377 0458 7
 2010-34 *Wie zijn de cliënten van de langdurige AWBZ-thuiszorg?* Isolde Woittiez.
 ISBN 978 90 377 0541 6

SCP-publicaties 2011

- 2011-1 *KLEUR. SCP-nieuwjaarsuitgave 2011* (2011). ISBN 978 90 377 0537 9
 2011-2 *Stemming onbestemd. Tweede verdiegingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder (red.). ISBN 978 90 377 0528 7
 2011-3 *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten* (2011). Jaco Dagevos en Edith Dourleijn (red.).
 ISBN 978 90 377 0526 3
 2011-4 *Emancipatiemonitor 2010* (2011). Ans Merens, Marion van den Brakel-Hofmans, Marijke Hartgers en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978 90 377 0503 4
 2011-5 *Moelijk werken. Gezondheid en de arbeidsdeelname van migrantenvrouwen* (2011). Myra Keizer en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0524 9
 2011-6 *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie* (2011). E. van den Berg, P. van Houwelingen en J. de Hart (red.). ISBN 978 90 377 0527 0
 2011-7 *Gezinsrapport 2011* (2011). Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0538 6
 2011-8 *Hoe cultureel is de digitale generatie? Het internetgebruik voor culturele doeleinden onder schoolgaande tieners* (2011). Marjon Schols, Marion Duimel en Jos de Haan.
 ISBN 978 90 377 0457 0
 2011-10 *Kwetsbare ouderen* (2011). Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0542 3
 2011-11 *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007* (2011). Evert Pommer (red.), Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre, Hetty van Kampen. ISBN 978 90 377 0437 2
 2011-12 *Wonen, wijken en interventies. Krachtwijkenbeleid in perspectief* (2011). Karin Wittebrood, Matthieu Permentier, m.m.v. Fenne Pinkster. ISBN 978 90 377 0065 7
 2011-13 *Armoedegrens op basis van de budgetbenadering – revisie 2010* (2011). Arjan Soede.
 ISBN 978 90 377 0551 5
 2011-14 *Werkgevers over de crisis* (2011). Edith Josten. ISBN 978 90 377 0543 0
 2011-15 *Op weg naar een inclusieve arbeidsmarkt. Bijdragen van de sprekers op het symposium 15 oktober 2010, Den Haag* (2011). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.).
 ISBN 978 90 377 0546 1
 2011-16 *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis* (2011). Desirée Verbeek en Jos de Haan.
 ISBN 978 90 377 0547 8
 2011-17 *De opmars van het pgb. De ontwikkeling van het persoonsgebonden budget in nationaal en internationaal perspectief* (2011). K. Sadiraj, D. Oudijk, H. van Kempen, J. Stevens.
 ISBN 978 90 377 0557 7
 2011-19 *Kwetsbare ouderen in de praktijk. Een journalistieke samenvatting* (2011). Malou van Hintum. ISBN 978 90 377 0555 3
 2011-20 *Dimensies van sociale uitsluiting. Naar een verbeterd meetinstrument* (2011). Stella Hoff en Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0532 4
 2011-21 *Chinese Nederlanders. Van horeca naar hogeschool* (2011). Mérove Gijsberts, Willem Huijnk, Ria Vogels (red.). ISBN 978 90 377 0529 4
 2011-22 *Gemengd leren. Etnische diversiteit en leerprestaties* (2011). Lex Herweijer.
 ISBN 978 90 377 0575 1
 2011-23 *Voorbestemd tot achterstand? Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later* (2011). Maurice Guiaux m.m.v. Annette Roest en Jurjen Idema.
 ISBN 978 90 377 0577 5

- 2011-26 *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie* (2011). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0579 9
- 2011-27 *Poolse migranten. De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen* (2011). Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 530 0
- 2011-28 *Gewoon aan de slag? De sociale veiligheid van de werkplek voor homoseksuele mannen en vrouwen* (2011). Saskia Keuzenkamp en Ans Oudejans. ISBN 978 90 377 0581 2
- 2011-29 *Acceptance of homosexuality in the Netherlands 2011. International comparison, trends and current situation* (2011). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0580 5

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90 377 0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90 3770265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90 377 0261 9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90 377 0262 7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978 90 5260 260 8

Overige publicaties

- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais* (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3
- Kortdurende thuiszorg in de Awbz. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0499 0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5
- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de SCP-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4
- Europa's welvaart. De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie* (2010). Harold Creusen (CPB), Paul Dekker (SCP), Irene de Goede (SCP), Henk Kox (CPB), Peggy Schijns (SCP) en Herman Stolwijk (CPB). ISBN 978 90 377 0492 1

- Maakt de buurt verschil?* (2010). Merové Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de GGZ* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noijs en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564
- Maakt de buurt verschil?* (2010). Merové Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de GGZ* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noijs en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564 5